

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNİVERSİTETİ nəzdində
Bakı Texniki Kollecin
“Dil və Ədəbiyyat” fənn birliyi

“ƏDƏBİYYAT” fənnindən
Mühazirə konspektləri

Müəllim: ZAMANOVA MƏSHƏTİ KAZIM QIZI

Mündəricat

Sıra	Mövzu	Səh
1.	Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı “Anamın kitabı” tragikomediyası	3-7
2.	Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığı	7-12
3.	Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı. “İblis” faciəsi	12-14
4.	ƏHMƏD CAVADIN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU “Səsli qız” poemasının təhlili.	14-16
5.	MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU. “Türkün dili” şeirinin təhlili.	16-20
6.	SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI (1920–1991-ci illər)	20-21
7.	CƏFƏR CABBARLININ HƏYATI, YARADICILIQ YOLU	21-25
8.	SƏMƏD VURĞUNUN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU. “Vaqif” pyesinin təhlili.	25-27
9.	R.Rza. Həyatı, yaradıcılıq yolu. R. Rzanın “Qızılgül olmayaydı” poemasının məzmunu və təhlili.	27-29
10.	Mir Cəlil Paşayevin Həyatı, yaradıcılıq yolu. “Açıq kitab” romanın məzmunu.	29-31
11.	İlyas Əfəndiyev.Həyatı, yaradıcılıq yolu. İlyas Əfəndiyevin “Xurşudbanu Natavan”dramının məzmunu və təhlili.	31-33
12.	İ.Şıxlı.Həyatı,yaradıcılıq yolu. İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanının məzmunu	33-35
13.	Ç.Aytmatov.Həyatı, yaradıcılıq yolu. “Gün var əsrə bərabər” romanının məzmunu və təhlili	35-38

Mühazirə 1.

Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı

“Anamın kitabı” tragikomediyası

Qədim Naxçıvan şəhərində 1869 cu ildə dünyaya göz açan C.Məmmədquluzadənin ailəsi firavan yaşamasa da, atası Məşədi Məmmədqulu övladının təhsil almasına xüsusi diqqət yetirmiş, onu kiçik yaşlarından mollaxanaya qoymuşdur. Mollaxana təhsili səmərəsiz olmamışdır; xatirələrindən, eləcə də əsərlərindən məlum olur ki, onun burada oxuması fars və ərəb dillərini mənimsəməsinə, müsəlman Şərqi barədə təsəvvür qazanmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir. O, təhsilini Naxçıvan şəhər üçsinfli məktəbində davam etdirmişdir. Lakin onun fikri inkişafında, dünyagörüşünün formalaşmasında Qori Müəllimlər Seminariyasında aldığı təhsil (1882–1887) mühüm rol oynamışdır. Seminariyanı uğurla bitirən C.Məmmədquluzadə təxminən on il (1887–1897) İrəvan quberniyasının və Naxçıvanın kəndlərində müəllim işləmişdir. Kənd həyatını, insanları dərinləndirən müşahidə edən gənc müəllimdə bədii yaradıcılığa böyük həvəs yaranır və ilk qələm təcrübələri meydana çıxır. Bir müddət (1897–1903) hüquq orqanlarında çalışsa da, bu iş onun ürəyincə olmamışdır. Xəstə xanımını 1903-cü ildə müalicə üçün Tiflisə apararı C.Məmmədquluzadənin həyatında yeni səhifə açılır. Burada o, görkəmli ictimai xadim və ziyalı olan Məhəmməd ağa Şahtaxtı (1846–1931) ilə görüşür. Onun təklifi və təkidilə Tiflisdə qalıb nəşiri olduğu “Şərqi-rus” qəzetində çalışır. Mətbuat və qəzetçiliklə bağlı təcrübə toplayan C.Məmmədquluzadə “Poçt qutusu”, “Kişmiş oyunu” hekayələrini, çoxlu sayda məqalələrini “Şərqi-rus”da çap etdirir. Qəzet bağlandıqdan (1905) sonra o, Ömər Faiq Nəmanzadə və tacir Məşədi Ələsgər Bağirovla birlikdə “Şərqi-rus”un mətbəəsini M.Şahtaxtıdan alır. “Qeyrət” adlandırdıqları bu mətbəədə bədii əsərlər, tərcümələr və s. çap olunur. Tiflisdə çıxan qəzetlərlə əməkdaşlıq edən C.Məmmədquluzadə bədii və publisistik yaradıcılığını davam etdirmiş və oğlanlar üçün açdığı məktəbdə müəllim kimi çalışmışdır. Artıq zəngin təcrübə toplamış yazıçı və publisist kimi tanınan C.Məmmədquluzadə fəaliyyətini genişləndirmək, xalqı, vətəni üçün daha faydalı iş görmək üzərində düşünürdü. Bu düşüncənin nəticəsində təkcə xalqımızın deyil, qonşu xalqların, bütün müsəlman Şərfinin milli oyanışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı yarandı. İlk nömrəsi 7 aprel 1906-cı ildə nəşr olunan bu jurnal ictimai həyatın bütün sahələrinə (rus hakimiyyətinin ağır müstəmləkəçilik siyasəti, xalqın dözülməz həyat şəraiti, elm və təhsil, din və dil məsələləri, qadın azadlığı və s.) ardıcıl münasibət bildirir, insanların maariflənməsində misilsiz rol oynayır.

C.Məmmədquluzadə 1920-ci ildə ailəsi ilə birlikdə (o, 1907-ci ildə ziyalı qadın olan Həmidə xanım ilə ailə qurmuşdu) Təbriz şəhərinə gedir. Təxminən 9 ay Təbrizdə yaşayan ədib çoxcəhətli fəaliyyət göstərir; “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəşr etdirir, “Ölülər” əsərini tamaşaya qoyur, ziyalılarla vaxtaşırı görüşərək mədəni-maarif işlərinin həyata keçirilməsində onlara yardımçı olur, ictimai işlərdə daha yaxından iştirak edir... Bakıya döndən Mirzə Cəlil özünü “fəhləkəndli dövləti” adlandıran sovet hakimiyyətinə böyük ümid bəsləyir, ictimai-mədəni işlərdə fəal iştirak edir, yeni hökumətin həyata keçirmək istədiyi tədbirləri redaktoru olduğu “Yeni yol” qəzetində müdafiə və təbliğ edir. 1922-ci ildə yenidən nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” cəmiyyətin tərəqqisinə mane olan nə varsa, kəskin tənqid edir. Lakin böyük humanist və demokrat olan C.Məmmədquluzadənin yeni quruluşa bəslədiyi inam və ümid tədricən əriyib yox olur. Həqiqi demokratiya və insan azadlığına qənim kəsilən sovet hakimiyyəti Mirzə Cəlili və uzun illər redaktoru olduğu jurnalı gözdən salır, ədib haqsız təzyiqlərə məruz qalır. O, 1931-ci ildə – vəfatından bir il əvvəl jurnalın baş redaktorluğundan imtina edir.

Bədii yaradıcılığa kənddə müəllim işləyərkən başlayan C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) povesti ədəbiyyata qüdrətli bir sənətkarın gəldiyindən xəbər verirdi.

Ozamankı Azərbaycan kəndinin və kəndlisinin vəziyyətini, həyat tərzini, düşüncəsini parlaq boyalarla əks etdirən bu əsərdə ciddi ictimai problemlər qaldırılmışdır. Bu problemlər insan talelərinin yığcam, amma ibrətamiz təsviri ilə diqqətə çatdırılır. Yazıçı povestdə xarakter, davranış və həyata baxışı ilə bir-birindən kəskin fərqlənən surətlər qrupu yaratmışdır. Bunlardan biri hakim təbəqəni və onun əlaltılarını təmsil edir. İkinci qrup yoxsul və hüquqsuz insanlardan ibarətdir. Birinci qrup sadə insanların üzərində ağalıq edir, ədalətsiz, zorakı əməlləri ilə bu müdafiəsiz insanların haqqını tapdalayır, hər cür zülmü onlara rəva görür. Xeyirxah Məhəmməd həsən əmi, qeyrətli Zeynəb Xudayar bəyin zülmünə tuş gələnlərdəndir. Qlavaya, qaziya, digər hakimiyyət adamlarına arxalanan Xudayar bəy katdası olduğu kənddə kimi istəsə, cəzalandırır. Nə Məhəmməd həsən əmi, nə də güclü iradəsi olan Zeynəb ona müqavimət göstərə bilir. Milli-mənəvi dəyərlərdən üz çevirən Xudayar bəyin öz ailəsindəki davranışı da heç bir əxlaq çərçivəsinə sığmır. C. Məmmədquluzadə kiçik hekayənin böyük ustasıdır. Kiçikhəcmli hekayələrində ciddi ictimai mətləbləri, cəmiyyəti düşündürən mühüm sosial-siyasi məsələləri adi məişət mövzusu zəminində böyük sənətkarlıqla ifadə etməsi onun yaradıcılığının özünəməxsusluğuudur. Adi poçt qutusunda istifadə qaydasını bilməyən Novruzəlinin ("Poçt qutusu"), mövhumatın təsiri ilə aciz bir vəziyyətə düşmüş Usta Zeynalın ("Usta Zeynal"), mühüm siyasi hadisələr, inqilabi mübarizələr dövründə yaşasa da, "hürriyyət" kəlməsini yenidən eşidən, qəflət yuxusundan ayılmayan Kərbəlayı Məmmədəlinin ("İranda hürriyyət") və digər "kiçik" adamların taleyi, hüquqlarının müdafiəsi vətəndaş sənətkarı ciddi düşündürmüş və narahat etmişdir. Azərbaycan qadınının faciələrlə dolu həyatı və bunun səbəbləri humanist yazıçının hekayələrində ("İranda hürriyyət", "Xanın təsbehi", "Konsulun arvadı", "Molla Fəzləli" və s.) ardıcıl diqqət yetirilən mühüm problemlərdəndir. Onun qadın qəhrəmanları çox güclü qüvvələrlə qarşı-qarşıya gəlirlər; onlar bəzən ədalətsiz hakimiyyət nümayəndələrinin, bəzən də ikiüzlü qazi və mollaların təqiblərinə məruz qalırlar. Yazıçının sovet hakimiyyəti illərində yazdığı hekayələr mövzuca rəngarəngdir. Onlarda qadın azadlığı ("İki ər", "Qiyamət"), dilin təmizliyinin, xalqiliyinin müdafiəsi ("Şeir bülülləri", "Sirkə"), bürokratizmin, süründürməçiliyin tənqidi ("Qəza müxbiri", "Ucuzluq") və s. problemlərin bədii həlli verilmişdir.

Ədəbiyyatımızın zəngin ənənələrindən ustalıqla bəhrələnən yazıçının qiymətli dramaturji irsi vardır. Bu dramaturgiya dərin ictimai mənası, mühüm problemləri əhatə etməsi, parlaq realizmi və orijinal bədii keyfiyyətləri ilə seçilir. Yaşadığı zamanın ictimai eyiblərini, ziddiyyət və konfliktlərini hərtərəfli qavrayan sənətkar dramatik əsərlərində onları məharətlə əks etdirməyi də bacarmışdır. Bir tərəfdən təsirli satira, sarkazm, digər tərəfdən komizm, gülüş bu əsərlərin ideya-məzmununun əsasında dayanır. Faciəvilik yazıçının komediyalarının ruhuna hopmuş, onlara fərqli rəng, çalar vermişdir. Dramatik əsərlərinin əksəriyyətinin tragikomediya adlanması da məhz bununla bağlıdır. Müəllifin ilk qələm təcrübəsi olan "Çay dəsgahı" (1889) nəzmlə yazılmış alleqorik dramdır. Yazıçı nə bu əsərini, nə də ondan üç il sonra yazdığı "Kişmiş oyunu" pyesini çap etdirməmişdir. Məşhur "Ölülər" tragikomediyası bu əsərlərdən xeyli sonra, 1909-cu ildə çap olunmuşdur. O, müəllifi ömrü boyu düşündürmüş, narahat etmiş ciddi problemin – fanatizmin və cəhalətin törətdiyi bələlərin əleyhinə yazılmış əvəzsiz sənət əsəri idi. Əsərdəki İskəndər – Şeyx Nəsrullah xətti Cəlil Məmmədquluzadəyə mənəvi əsarətin acı təzahürlərini, aydın, vətəndaş ziyalı mövqeyinin çətinliklərini və üstünlüklərini göstərməyə imkan vermişdir. Bədii həlli verilən problem və konflikt baxımından "Ölülər" dramaturgiyamızın ən dəyərli nümunələrindəndir. Fərqli mövzularda yazılmış digər dramatik əsərlərində də yazıçı diqqəti həlli vacib olan ciddi həyatı problemlərə yönəlmişdir. Bədnam qonşuların xəyanətindən doğan böyük faciələr ("Kamança"), müstəmləkə zülmü altında xalqın yadelli və yerli ağaların qapazaltısı olması, maarifçiliyin milli zəmində inkişafı ("Danabaş kəndinin məktəbi"), cəmiyyətin əqidə,

əməl və əxlaq dünyasının təhlili (“Dəli yığıncağı”), sovet gerçəkliyinə tənqidi münasibət (“Ər”) onun dramaturgiyasında əksini tapmış mühüm məsələlər idi.

Yazıcının yaradıcılığının böyük bir qismini publisistik əsərlər təşkil edir. Uzun müddət baş redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında, müxtəlif qəzetlərdə onun yüzlərlə felyetonu, publisistik məqalələri çap olunmuşdur. Əksəriyyəti satirik məzmununda olan bu yazılarda zəhmət adamının məişət çətinlikləri, cəmiyyətdə mövcud olan ciddi ictimai-siyasi problemlər, mühüm beynəlxalq məsələlər doğru-dürüst şəkildə, obyektiv mövqedən işıqlandırılmışdır. Məhz buna görə də yazıcının publisistikası ədəbi və ictimai fikrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Fanatizmin, mövhumatın, ətalətin baş alıb getməsi, ictimai inkişafa mane olması (“Molla Nəsrəddinin cavabı”, “Qəbirdən məktub”, “Baş”...), çar Rusiyasının dinə münasibətdə ikiüzlü mövqeyi və müstəmləkə siyasəti (“Məzhəb azadlığı”, “Missionerlər”, “Din məsələsi”...) və s. felyetonlarında xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdən idi. Onun müxtəlif illərdə yazdığı məqalələr (“Sizi deyib gəlmişəm”, “Niyə məni döyürsünüz?”...) felyetonlarında qaldırılan problemlərlə yaxından səsleşir və maraqla qarşılanırdı. Böyük əks-səda doğurmuş “Azərbaycan”, “Cümhuriyyət” məqalələri isə millətin və ölkənin taleyi ilə bağlı yazıcının demokratik mövqeyini əks etdirirdi. Publisistik yaradıcılığını sovet hakimiyyəti illərində davam etdirən ədib tərəqqi, inkişaf naminə nöqsanları tənqid yolunu davam etdirmiş, beynəlxalq mövzuda da kəsərli felyetonlar yazmışdır.

“Anamın kitabı” tragikomediyasının təhlili

İyirminci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət vətənpərvər yazıcını dərinlən düşündürürdü. “Xalqın və ölkənin qarşılaşdığı problemləri necə həll etmək olar? Çıxış yolu nədədir?” qəbildən suallara C.Məmmədquluzadə həm publisistik, həm də bədii əsərlərində cavab verməyə çalışır, müasirlərinin diqqətini taleyüklü məsələlərə cəlb edirdi. “Anamın kitabı”nda (1920) məhz belə bir ziddiyyətli dövrün problemləri təsvir edilmişdir. Araşdırma əsərin mövzusu barədə dolğun cavabın hazırlanmasına imkan yaradacaqdır.

İdeyaca zəngin olan “Anamın kitabı” tragikomediyası bədii həlli verilən problemlərin çoxluğu ilə də fərqlənir: xalqa yadlaşmış ziyalıların məslək ayrılığı, soykökündən uzaqlaşmağın acınacaqlı nəticələri, milli müstəqillik və milli birliyin vacib olması və s. Bütün bunlar, eləcə də digər ciddi problemlər əsərdə real, təbii səhnələr, orijinal bədii vasitələrlə təqdim edilmişdir. Qardaşların yaşadıkları evdə baş verənlər, cəmiyyəti-xeyriyyənin iclasındakı danışıqlar, eləcə də digər təsvirlər əsərdə qaldırılmış problemləri hərtərəfli əks etdirir. Əsərin maraqla oxunmasının bir səbəbi də konfliktin çoxcəhətli olması və real həyatı hadisələrlə səsleşməsidir. Əsərdə obrazların arasında baş verən konflikt mövcud cəmiyyətdəki prosesləri əks etdirir. Təhsil aldıkları ölkələrin düşüncə, davranış tərzini, dilini mənimsəyən qardaşlar nəinki vətənləri, həm də doğma adamları və bir-biri üçün yad adama çevrilmişlər. Qardaşların düşüncəsinə hakim kəsilən yad əqidə onlar üçün milli birlik və vətənpərvərlik anlayışının üstündən qələm çəkmişdir. Yüz illər boyu yaşadılan, bütün dövr və zamanlarda qorunub saxlanan bir çox milli-mənəvi dəyərlərə etinasız münasibət əsərdə kəskin tənqid edilmişdir. Məsələn, milli-mənəvi dəyərlərdən üz çevirməyin ailə münasibətlərində doğurduğu acı nəticələr əsərdə daha qabarıq əks etdirilmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərə laqeydliyin yaratdığı fəsadları tragikomediyanın bütün epizodlarında ardıcıl müşahidə etmək mümkündür. Bunları əsərə yenidən müraciət etmək və mənbələr üzrə araşdırmalar aparmaqla ətraflı aydınlaşdırmaq mümkündür.

Əsərdəki bütün obrazlar elə ustalıqla yaradılmışdır ki, oxucu-tamaşaçı onların hər biri haqqında aydın təəvvür qazana bilir. “Məsləkayrı qardaş”ların – Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin obrazlarının yaradılmasına isə yazıçı xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu, əsərin ideyasının bütün incəliklərinə qədər aydın başa düşülməsi niyyətindən irəli gəlmişdir. Qardaşlar

vətənsəvər ataları Əbdüləzim bəyin arzusuna uyğun olaraq, ali təhsil almışlar. Böyük qardaş Rüstəm bəy Rusiyada, ortancıl qardaş Mirzə Məhəmmədəli İranda, kiçik qardaş Səməd Vahid isə Türkiyədə oxumuşdur. Lakin qardaşlar vətənlərinə fayda verə bilən elm-bilik sahibi, kamil mütəxəssis kimi qayıtmamışlar. Onların hər biri doğma yurdlarına təhsil aldıkları ölkənin mənafeyinə uyğun əqidə ilə dönmüşlər. Bu, qardaşlar üçün ortaq cəhətdir. Rüstəm bəy zahirən təmkinli, demokrat fikirli adam təsiri bağışlayır. Lakin bunun zahiri, aldadıcı olduğu çox tez aşkara çıxır. Mirzə Məhəmmədəli xasiyyətə daha tünd olduğu kimi, qatı mühafizəkarlığı, kobudluğu ilə də seçilir. Səməd Vahid həlimtəbiətli adam təsiri bağışlasa da, yersiz inadkarlıqda qardaşlarından heç də geridə qalmır. Yad ölkələrin dili və əqidəsinə üstünlük vermələri və həmin istiqamətdə fəaliyyət göstərmələri bir ailənin övladlarını ayrı salmışdır. Senzor Mirzə Cəfərin müstəqil Azərbaycan hökuməti ideyası ilə bağlı çar hakimiyyətinin narahatlığını ifadə edən sözləri ölkədəki mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət, həlli vacib olan məsələlər barədə aydın təəvvür yaradır. Belə bir dövrdə qardaşların çürük əqidə ilə yaşaması, mənasız “fəaliyyəti” acı təəssüf hissi oyadır.

Əsərdəki Zəhrabəyim ana obrazı oxucunun diqqətini dərhal cəlb edir. Ailədə nüfuz və söz sahibi kimi qəbul edilməli olan ana oğulları ilə ehtiyatlı davranmağa məcburdur. Ailə ilə bağlı ən vacib sözü belə deməyə günlərlə imkan tapmayan ana ətrafında baş verənləri yaxşı duyur. Övladlarının davranışı və tutduqları yanlış yol Zəhrabəyim ananın rahatlığını əlindən almışdır. Ərinin vəsiyyətini dönmə-dönə oxuyan ana yaxşı bilir ki, qardaşlar sonda peşman olub vicdan əzabı çəkəcəklər. O, son nəfəsinə kimi övladlarını millimənəvi birliyə səsləyir. Ailənin düşdüyü çıxmaz vəziyyəti vaxtında dəyərləndirməsi, qızı Gülbaharla bağlı düşüncələri ananın uzaqgörən olduğunu deməyə əsas verir. Gülbahar ailədə sonbəşikdir, ağıllı və həssasdır, anasını üzən dərdi, atasının vəsiyyətində deyilənləri dərinlənən anlayır. Başa düşür ki, qardaşları doğru yol seçməyiblər. Qardaşlarının və onların ardıcılarının – Aslan bəy, Mirzə Bəxşəli, Hüseyn Şahidin əqidəsi, fəaliyyəti Gülbahar üçün yad və qəbul edilməzdir. Çobanların danışığı, söhbəti isə ona doğmadır; bu onun xalqına, vətəninə bağlılıqdan, məhəbbətdən irəli gəlir. Gülbaharın sualı dərin rəmzi məna daşıyır: “... adamlar niyə hərə bir yana gedir?.. Niyə hamısı bir yerə getmir, niyə hərə bir tərəfə gedir?” Hərəsi “bir yana gedən” qardaşlarının mənasız kitablarını yandırmaqla Gülbahar cəsarətli addım atır: onların əqidələrinin və tutduqları yolun puç olduğunu üzlərinə deyir. Aslan bəy, Teymur bəy, senzor Mirzə Cəfər, Zivər xanım, Qənbər, Qurban, Zaman və digər obrazlar əsərdə az görünsələr də, fərdi xüsusiyyətləri, danışığı və əməlləri ilə dərhal seçilir, bir-birindən fərqlənirlər. Əsərdəki səhnələr obrazları müqayisə etməyə geniş imkan verir. Cəmiyyəti-xeyriyyənin iclasında ərizələri rədd edilən ac insanlara cəmiyyət üzvlərinin və çobanların fərqli münasibətini əks etdirən səhnə bu baxımdan daha səciyyəvi və təsirlidir.

Yazılmasından yüz ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq, “Anamın kitabı” bu gün də maraqla oxunur və tamaşaya qoyulur. Bunun bir mühüm səbəbi onun yüksək bədii keyfiyyətə malik olmasıdır. Bu keyfiyyət əsərin dilində, obrazların yaradılmasında istifadə olunan bədii vasitələrdə, təsvirlərdəki realizmdə, süjet və kompozisiyanın özünəməxsusluğunda aydınca müşahidə edilir. Obrazların danışığı, müxtəlif məqamlarda keçirdikləri psixoloji hallar, başqalarına münasibətdə davranışları və s. xüsusi dəqiqliklə əks etdirilmişdir. Bədii təsvir vasitələrindən gen-bol istifadə olunmasa da, kinayə və təkrirlər qəhrəmanların nitqini daha təsirli etmişdir. Əsər bitkin kompozisiyasına görə diqqəti cəlb etdiyi kimi, dialoq və monoloqların yığcam, mənalı olması ilə də maraqla doğurur. Müəllif hadisələrin daxili bağlılığına və təbii inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Qardaşların arasındakı ziddiyyət hadisələrin təbii axarı gözlənilməklə tədricən açılmış, bununla da süjetin maraqla izlənilməsi təmin edilmişdir. Əsərin əvvəlində iştirakçılar – obrazlar haqqında verilən məlumat bədii müqəddimə sayıla bilər. Bu yığcam məlumatda əks olunanlar əsərin hər səhifəsində öz təsdiqini tapır. Oxucu-tamaşaçı elə birinci məclisdə qardaşlar haqqında xeyli təəvvür qazanır. Onların hər biri “öz dilində”

danışır, Rüstəm bəy rus, Mirzə Məhəmmədəli fars, Səməd Vahid osmanlı-türk sözlərini işlətməklə fikirlərini ifadə edirlər. Sonrakı – ikinci məclis təkcə obrazların deyil, bütövlükdə əsərin ideyasının başa düşülməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Əsərin iştirakçılarının, demək olar, hamısını xeyriyyə cəmiyyətinin iclasına toplayan yazıçı onları öz danışiq, davranış və əməlləri ilə tanıdır. Hadisələrin inkişafı üçüncü məclisdə ən yüksək nöqtəyə – zirvəyə yüksəlir. Aydınlaşır ki, qardaşların tutduqları yol birləşə bilməz. Bunu dördüncü məclisdə öz dilləri ilə təsdiq edən qardaşlar fərqli məslək sahibi olduqlarını etiraf edirlər. Göründüyü kimi, əsərdə əks olunanlar bir-biri ilə sıx bağlı olub, biri digəri üçün zəmin rolunu oynayır, ideyanın ifadəsinə layiqincə xidmət edir. C.Məmmədquluzadənin əsərdəki dil sənətkarlığı, artıq qeyd edildiyi kimi, cəlbədicisi ilə diqqəti dərhal çəkir. Həm rus, həm də Şərq dillərini mükəmməl bilən yazıçı, qardaşların nitqini ustalıqla fərdiləşdirmiş, digər obrazları da səviyyələrinə müvafiq dildə “danışdırmışdır”. Qardaşların nitqini qələzləşdirən təkcə alınma sözlər deyil, həm də onların danışiq tərz, cümlələrinin əksər hallarda anlaşılmaz və mənasız olmasıdır.

Çar Rusiyası hakimiyyətinin hiyləgər və dözülməz müstəmləkə əsarəti kapitalist inkişaf mərhələsini keçə bilməyən Azərbaycanı iyirminci yüzilliyin əvvəllərində ciddi əngəllərlə üz-üzə qoymuşdu. Belə əngəllərdən biri yetkin olmayan ziyalıların, xüsusən də xalqdan uzaq düşmüş ziyalıların ölkənin taleyi, xalqın müqəddəratı ilə bağlı taleyüklü məsələlərə münasibətdə əqidə birliyi nümayiş etdirə bilməmələri idi. Fərqli məslək sahibi olan bu ziyalılar milli oyanışa və inkişafa istiqamət verməkdə ciddi çətinlik çəkir, yad, zərərli fikirləri təbliğ etməklə ümumi mənafeyə zidd mövqe tuturdular. Yad təsir və ideyaların milli birliyə, müstəqilliyə, soykökünə bağlılığa vurduğu ağır zərbənin nəticələri barədə “Anamın kitabı” əsərindən aydın təsəvvür qazanmaq olur.

“Anamın kitabı” – əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın dramıdır. Gülbaharın monoloqu milli birlik marşı kimi səslənir: “Qaldı bircə kitab, bu da anamın kitabı. Budur, atam öz əli ilə yazdığı vəsiyyə... Yer, Göy, Ay və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə Günün başına dolanırlar... Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolansalar... Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə!” “Anamın kitabı” – Azərbaycanın milli birlik kitabıdır. Əsərin zəngin ideyasını mənbələri araşdırmaqla daha əhatəli şərh etmək mümkündür.

Mühazirə 2

Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığı

Qədim mədəniyyət beşiyi olan Şamaxıda 1862-ci ildə xırda ticarətlə məşğul olan Zeynalabdinin ailəsində dünyaya göz açan Ələkbər səkkiz yaşında mollaxanaya qoyulmuşdur. Üç ilə qədər burada oxuyan Ələkbər on iki yaşına çatanda Seyid Əzim Şirvaninin yeni üsullu məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Müəllim yeni şagirdinin həssas, diqqətli və istedadlı olduğunu dərhal duymuş, ona xüsusi qayğı ilə yanaşmışdır. Oğlunu tacir görməyi arzulayan ata onu təhsildən ayıraraq yanında – dükanda işləməyə məcbur edir. Bir gözü şeirlərini yazdığı dəftərdə olan Ələkbəri ticarət işi qətiyyənlə maraqlandırmırdı...

Səyahətə çıxan Ələkbər bir sıra Şərq ölkələrinin həyatı ilə tanış olur. Bu, dünyagörüşünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığı kimi, gələcək yaradıcılığına da təsirsiz ötüşmür. O, atasının ölüm xəbərini eşidib vətənə dönür. Bir müddət sonra ailə qurban Ələkbər böyük bir külfətin yaşayışını təmin etməli olur. O, sabun bişirib satmaqla ailənin ehtiyaclarını ödəməyə çalışır. İlk şeirlərini çox erkən yazan Sabir bədii yaradıcılıqla XIX yüzilliyin sonlarında ardıcıl məşğul olmağa başlamışdır. Klassiklərimizi, Şərq ədəbiyyatını dərinlən öyrənən şair ilk lirik şeirlərini ənənəvi mövzu və janrlarda yazmışdır. Qəzəl, mərsiyə, qitə və rübailəri istedadı barədə təsəvvür yaratsa da, o, sələflərindən ciddi şəkildə fərqlənirdi. Qəzəllərini daha çox məhəbbət mövzusunda yazan şair ənənəvi yanaşmadan əksər hallarda kənara çıxmır, əsasən, məlum təsvir

və ifadə vasitələrindən istifadə edirdi. Onun lirik qəhrəmanı da sələfləri kimi saf məhəbbətlə sevən səmimi aşıqdır:

Xahişin tərki-dilü can idi, mən həm etdim,

Söylə, ey yar, görüm şimdi nə fərmanın var?

Sədaqətli aşıq eşq üzündən düşdüyü dərdə dərmanın tapılmamasını arzulayır:

Mübtəlayi-dərdi-eşqəm, əl götür məndən, təbib!

Eylə bir tədbir kim, bu dərdə dərman olmasın!

Lakin elə həmin dövrdə artıq gənc şairdə zəmanəsinin eyiblərinə kəskin tənqidi münasibət yaranmışdı. Ədalətsizlik, mədəni gerilik və bunların acı nəticələri onun pak qəlbində qarşısızalmaz narazılıq dalğası yaratmışdı. Bunun nə vaxtsa üzə çıxacağı, özünə münasib ifadə forması tapacağı şübhəsiz idi.

Zaman ötdükcə M.Ə.Sabirin lirikası ictimai məzmun qazanır. İndi onun lirik qəhrəmanı həyatdakı eyibləri, ziddiyyətləri dərinlən duyan, bununla barışmayan, mübarizə yolunu üstün tutan vətəndaşdır. Şairin ictimai mövzuda olan lirik şeirləri üçün ortaq cəhətlər çoxdur. Məsələn, “Səttarxana” şeirində ifadə olunmuş azadlıq ideyaları əldə silah milli azadlıq uğrunda ölüm-dirim savaşına girən qəhrəmanların idealları ilə yaxından səsleşir. Sabirin əsl istedadının üzə çıxmasına, satirik şeirimizin ən qüdrətli yaradıcısı kimi tanınmasına imkan yaradan şərait yetişdi. Çar Rusiyasının zəifləməsi, imperiyanı inqilab dalğasının bürüməsi milli ucqarlarda da azadlıq ideyalarının güclənməsinə, etiraz və çıxışların artmasına səbəb oldu. Siyasi iqlimin 1905-ci ildən başlayaraq yumşalması demokratik meyilli qəzet və jurnalların çapına yol açdı. Milli mətbuatımızın tarixində böyük hadisə baş verdi – “Molla Nəsrəddin” jurnalı işıq üzü gördü. Sabir illər uzunluq qəlbində yığılıb qalan ictimai dərcləri, fikrini, düşüncəsini daim məşğul edən taleyüklü problemləri dilinə gətirmək, insanlara çatdırmaq imkanı qazandı. Çox az bir müddətdə – 1906–1911-ci illərdə onun jurnalda çap olunmuş bir-birindən kəskin satirik şeirləri ölkənin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da böyük maraqla qarşılandı, insanları mühüm mətləblərdən agah etdi, müəllifə böyük şöhrət gətirdi. Lakin şairin şəxsi həyatında ciddi problemlər vardı. Artıq sabun bişirib satmaqla ailəni saxlamaq mümkün deyildi. 1907-ci ildə Bakı şəhərinə gələn şair bir müddət “İrşad” qəzetinin redaksiyasında çalışır. 1908-ci ildə isə ana dili və şəriət müəllimi olmaq üçün imtahan verir, az sonra diplom alır. Şamaxıda açdığı “Ümid məktəbi”ndə böyük həvəslə işə başlasada, məktəbin ömrü uzun olmur. 1910-cu ildə Bakıya gələn şair “Zənbur” jurnalının redaksiyasında çalışır, az sonra həm də Balaxanı məktəbində müəllimlik edir. Bakıda yaşadığı qısa zaman kəsiyində o, gərgin çalışır; “Günəş” və “Həqiqət” qəzetlərinin redaksiyalarında da işləyir, bir-birinin ardınca yazdığı satirik şeirlərini “Günəş” qəzetinə əlavə kimi çap olunan “Palanduz” adlı həftəlik gülüş səhifəsində dərc etdirir, “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlığını kəsmir, yeni qələmə aldığı əsərlərini ardıcıl olaraq jurnala göndərir.

Qaraciyər xəstəliyinə tutulan şair Bakıda və Tiflisdə müalicə olunur. Tiflisdə olarkən C.Məmmədquluzadə dostuna böyük qayğı göstərir, məşhur həkimləri evində qonaq saxladığı Sabiri müalicə üçün dəvət edir. Həkimlərin əməliyyat təklifinə razı olmayan şair Şamaxıya qayıdır, lakin xəstəliyi şiddətləndiyindən yenidən Bakıya getməli olur. Əməliyyata razı olsa da, həkimlər artıq bunun faydasız olduğunu bildirirlər. Şamaxıya qayıdan Sabir 1911-ci ilin iyul ayının 12-də dünyasını dəyişir. Lakin şair xalqına qoyub getdiyi bədii yaradıcılığı, xüsusilə satiraları ilə əbədi ömür qazandı. Bəs bu əsərlərin şairi əbədiyyətə qovuşdurmasına səbəb nədir? Sabir əsərlərində zəmanənin eyiblərini, problemlərini göstərməklə kifayətlənməmişdir. Satiraların hər birində xalqın azadlığını və tərəqqisini ürəkdən arzulayan, bunun üçün yollar arayıb göstərən böyük humanistin, həqiqi vətəndaşın mövqeyi ifadə olunmuşdur. Onun əsərlərinin yüz ildən də artıq bir müddətdə sönməyən maraqla oxunmasının başlıca səbəbini də bunda görmək lazımdır. Sabir satiraları mövzu baxımından son dərəcə zəngin olsa da, onlar bir nöqtədə – xalqın həyatı və taleyi məsələsində birləşir. Başqa sözlə, şairin əsərlərinin baş

mövzusu xalq həyatıdır. Onun satiralarının əsasında ya birbaşa, ya da dolayısı ilə xalqın mənafeyinin, hüquq və azadlığının müdafiəsi dayanır. Bu, ölməz sənətkarın əsas yaradıcılıq məramnaməsi idi. O, “pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar” yazdığı şairlik borcu bilirdi və ömrü boyu buna sadıq qaldı. Sabir başqalarının görmədiyi, yaxud görmək istəmədiyi “pisi” elə aydın və təsirli şəkildə təqdim edirdi ki, buna laqeyd qalmaq mümkün deyildi:

İki qonşu bir-birinin milləti,
Hər ikisi bir peyğəmbər ümməti,
Biri kəsir qurban, bişirir əti,
Bayram edir Xəlilullah eşqinə,
O biri də baxır Allah eşqinə.

Bu misralarda ifadə olunmuş fikir – ölkədəki aclıq, səfalət şairi daim düşündürmüş, bir-birindən kəskin əsərlərin (“Bizə nə?!”), “Dilənçi”, “Ağlaşma” və s.) yaranmasına səbəb olmuşdur. Eləcə də kəndlinin dözülməz yaşayışı, mülkədar-bəy zülmü (“Əkinçi”, “Səbr et!”), fəhlənin ağır həyatı, haqqını, hüququnu müdafiəyə qalxması və buna görə də sahibkarın hiddətinə, qəzəbinə tuş gəlməsi (“Bakı fəhlələrinə”, “Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?”, “Təraneyi-əsilanə”) ölməz sənət əsərləri üçün mövzu olur, Sabir realizminin qüdrəti sayəsində milyonların gözünü açdı. Çarizmin – rus hakimiyyətinin yürütdüyü mənfur müstəmləkəçilik siyasəti, milli ucqarlardakı mürtəce mövqeyi, idarəçilikdə fərsizliyi və bunun fəsadları şairin satiralarında həyatı faktlar əsasında ardıcıl ifşa edilmişdir. Hökumətin xalqa zidd siyasətini, vəd etdiyi azadlıqların riyakarlıqdan başqa bir şey olmadığını açıqlayan şair (“Hə, de görüm”, “İstiqbalımız lağlağıdır” və s.) Dumaya ümid bəsləyib təbliğat aparanlara incə kinayə, inadlı məntiqlə müraciət edirdi

Sən demədinmi dumada rəf olur ehtiyacımız?
Mən də dedimmi çox yemə, tez pozular məzəcimiz?
Qara buludlar oynasır, indi nədir əlacımız?
Çulğalayır bizi duman, mən deyən oldu, olmadı?

Ölkənin inkişafdan qaldığını, geriliyin, ətalətin, mövhumatın, cəhalətin tərəqqiyə mane olduğunu, gənc nəslin elmdən, təhsildən uzaq düşdüyünü dərin təəssüf hissi ilə qələmə alan şair (“Dindirir əsr bizi”, “Millət şərqisi”, “Oxutmuram, əl çəkin!”, “Uşaqdır”, “Bəxtəvər” və s.) əcnəbilərin tərəqqisini xatırlatmaqla qəflət yuxusunda olanları ayıltmağa səy edirdi:

Seyr etməyə fəzanı icad olub balonlar,
Bir yandan avtomobillər, bir səmtdən vaqonlar,
Hər ixtirayə dair təsis olur salonlar,
Vallah, bular azıblar başdan-ayağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!

Fanatizmin törətdiyi bəlalərin ifşası, qadın əsarətinin tənqidi, milli mətbuata əngəl olanlara etiraz və s. Sabir satiralarının hədəflərindəndir. Qonşu İranda, Türkiyədə, bir sıra hallarda isə dünyada baş verən mühüm siyasi hadisələrə ayıq münasibətin ifadəsi onun yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən idi. Səttarxanın başçılığı ilə İranda baş verən milli azadlıq hərəkatını diqqətlə izləyən şairin yazdığı əsərlər mücahidlərin dilinin əzbəri idi. Mənbələr üzrə araşdırma, şəirlərlə tanışlıq şairin satira yaradıcılığının mövzusu, əhatə olunan məsələlər barədə ətraflı fikir yürütməyə imkan verir. Sabirin uşaq şeirləri (“Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Uşaq və buz”, “Yaz günləri” və s.) kiçik oxucularda məktəbə, təhsilə maraq və həvəs oyatmaq, təbiət hadisələri barədə aydın təsəvvür yaratmaq baxımından qiymətlidir. Şairin bədii irsinə daxil olan tərcümələr (Firdovsinin “Şahnamə”sindən parça və s.), təmsillər (“Hörümçək və ipəkqurdu” və s.), mənzum hekayələr (“Molla Nəsrəddin və oğru” və s.), felyetonlar (“Hamısını tapa bilirəm, birini tapa bilmirəm” və s.), məqalələr (“Mətbuat” və s.) dəyərli nümunələr kimi bu gün də maraqla oxunur.

Sabirin satiraları özəl bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir. Yaratdığı fərdi satirik tipi xarakter və dünyagörüşünə uyğun bir dildə danışdıran şair bu üsulla onun haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa nail olur. Dialoq, sual-cavab, deyişmə və s. şairin satiralarında tez-tez müraciət olunan üsullardan olub obrazların mənəvi aləminin, həyatdakı mövqeyinin başa düşülməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məcazlardan (bənzətmə, epitet və s.) orijinal istifadə baxımından Sabir satiraları misilsiz nümunələrdir. Satiralarını əruz vəznində yazan şair bu vəznin imkanlarından bəhrələnməklə kifayətlənməmiş, onu öz yaradıcılıq üslubuna, satirik şeirin məzmununa, tələblərinə uyğunlaşdırmışdır. Mənbələrin araşdırılması şairin satirik şeirlərinin bədii xüsusiyyətləri barədə dolğun təsəvvür yaradır.

NEYLƏRDİN, İLAHİ?! satirası

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!

Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!

Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!

Bir dövrdə kim, sidqü səfa qalmayacaqmış, –
Bilməm belə dövrənləri neylərdin, ilahi?!

Məzlumların göz yaşı dərya olacaqmış, –
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!

Səyyadi-cəfakardə rəhm olmayacaqmış, –
Ahuləri, ceyranları neylərdin, ilahi?!

Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış, –
Töxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!

İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü, –
Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi?!

Hökm eyləyəcəkmiş bütün aləmdə cəhalət, –
Dildadəyi-irfanları neylərdin, ilahi?!

Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu
Döşüklü müsəlmanları neylərdin, ilahi?!

Yaxud buların bunca nüfuzu olacaqmış, –
Beş-üç bu süxəndanları neylərdin, ilahi?!

Qeyrətli danosbazlarımız iş bacarırkən, –
Tənbəl, dəli şeytanları neylərdin, ilahi?!

Kəskin tənqidi məzmunu ilə seçilən “Neylərdin, ilahi?!” satirası 6 yanvar 1908-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunmuş, böyük maraqla qarşılanmış və oxucuların arasında yayılmışdır. Sabirşünaslar insan təbiətindəki ətaləti, cəhaləti tənqid edən, cəmiyyətdəki haqsızlıqlara qarşı etiraz səsinə qaldıran bu əsərin mövzusunun Azərbaycan həyatı ilə

məhdudlaşmadığını göstərmişlər. Şeirin üzərində düşünməklə, xüsusən mənbələr üzərində işləməklə bu barədə dolğun təsəvvür qazanmaq olur

İnsan həyatına laqeydlik humanist şairi sarsıtdığı kimi, insan taleyi ilə amansız rəftar da onu hiddətləndirir, daha kəskin, ifşaçı əsərlər yazmağa sövq edirdi. Onun həssas qəlbini yaralayan başqa bir cəhət də vardı; o, zalımın zülmünə məzlumun dözməsi, səbirli olması ilə barışa bilmirdi. Məzlumun səbirli davranışı onun tərəfində duran şairi təbii halından çıxarırdı:

Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,

Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!

Haqsızlıq və ədalətsizliklə barışmadığını heç vaxt gizlətməyən Sabir xilas yolunu milli-mənəvi oyanış və özünüdərkə görürdü. Bu əsərində şair bəşəri dəyərlərin qoruyucusu mövqeyində dayanır. Xeyirxahlıq, ədalət carçısı olan Sabir əsərində insanlığın taleyindən narahatlığını ifadə edir, məzlumların haqqının hüququnun müdafiəçisi kimi səsinə qaldırır:

Məzlumların göz yaşı derya olacaqmış, –

Deryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!

Satirada milli və bəşəri bələlərin qovuşmuş şəkildə təqdimi humanist şairin ədalətli mövqeyinin ifadəsi idi. Əsər mükəmməl bədii keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdəki orijinal epitet, təzad, mübaligə və s. onun maraqla oxunmasına səbəb olan tutarlı vasitələrdəndir. Qafiyələrin (qanları, canları, ceyranları və s.), sözlərin (sidq, səfa, iş, güc və s.) uğurlu seçimi, misra daxilində məharətlə işlədilməsi şeirdə güclü ahəngin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Satira öz məzmununa uyğun bəhrədə – əruzun həzəc bəhrində yazılmışdır. Məlumdur ki, “həzəc” sözlünün bir mənası da “aramla oxumaq” anlamındadır. “Neylərdin, ilahi?!” aramla, təmkinlə oxunur. Bu isə ideya-məzmunun başa düşülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Mühazirə 3.

Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı

“İblis” faciəsi

Hüseyn Molla Abdulla oğlu Rasizadə 1882-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. O, əvvəlcə mollaxanada ərəb-fars dillərini öyrənmiş, Şərq tarixi və ədəbiyyatına dair ilkin biliklər əldə etmişdir. Sonra Naxçıvanda açılan yeni tipli “Tərbiyə” məktəbində təhsil alan H.Cavid burada dünyəvi elmlərə yiyələnmiş, məktəbin müdiri, tanınmış şair Məhəmməd Tağı Sidqinin təsiri ilə ilk şeirlərini yazmışdır. Gənc Cavid 1898–1903-cü illərdə Cənubi Azərbaycanda yaşamış, Təbrizdəki “Talibiyyə” məktəbində təhsilini davam etdirmişdir.

1906–1909-cu illərdə İstanbul Universitetində təhsil alan Cavidin dünyagörüşünün inkişafında görkəmli türk şairlərinin yaradıcılığı böyük rol oynamışdır. Tələbə ikən “İrşad” qəzetində “Növha”, “Füyuzat” dərgisində isə “Bir ahi-məzlumanə” əsərləri çap olunmuşdur. O, universiteti bitirdikdən sonra Naxçıvana qayıdaraq müəllimliklə məşğul olmuş, lirik şeirlər, “Ana” pyesini yazmışdır. 1911-ci ildən etibarən H.Cavid ədəbi-pedaqoji fəaliyyətini Tiflisdə davam etdirmiş, burada “Keçmiş günlər” adlı ilk şeir kitabını (1913) nəşr etdirmişdir. O, 1918–1919-cu illərdə Naxçıvanda “Rüşdiyyə” məktəbində dərs demişdir. Bu dövrdə “Bahar şəbnəmləri” şeirlər kitabının çap olunması, “İblis” və “Uçurum” faciələrinin yazılması, “İblis”in tamaşaya qoyulması ədibin böyük sənət uğurları idi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra müəllim kimi fəaliyyət göstərən H.Cavidin dram əsərlərinin nəşri, müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulması ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Bütün bunlar H.Cavidin nüfuzunu artırmaqla bərabər, sənətinə və şəxsiyyətinə paxıllıqla yanaşanların da meydana çıxmasına səbəb olmuş, dövrü mətbuatda ədib haqqında

haqsız tənqidi məqalələr çap olunmuşdur. Əsərlərinə ədəbi məhkəmələr qurulmuş, üzvü olduğu Yazıçılar İttifaqının yığıncaqlarında o, “burjua yazıçısı”, “müasir həyatı əks etdirməyən” sənətkar kimi tənqid olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində H.Cavid 1937-ci ilin iyun ayında günahsız yerə həbs olunmuş, 1941-ci ildə Sibirdə həbs düşərgəsində vəfat etmişdir. Ədibə 1956-cı ildə bəraət verilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və köməyi ilə H.Cavidin cənazəsi 1982-ci ildə Sibirdən vətənə gətirilmiş, Naxçıvanda torpağa tapşırılmışdır.

miş, Naxçıvanda torpağa tapşırılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin əsas yaradıcılarından olan H.Cavid həm əruz, həm də heca vəznində şeirlər yazmışdır. Humanist, işıqlı duyğular, nəcib amalla yaşayıb-yaradan H.Cavid “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyirdi. Bu qayə onun poema və dram əsərləri ilə yanaşı, fəlsəfi-lirik şeirlərində də öz əksini tapmışdır. Sənətkarın “Çoban türküsü”, “İlk bahar” kimi şeirləri nikbinliyi, xeyirxahlığı, insana məhəbbət ruhu, yüksək sənətkarlığı ilə seçilir. “Qız məktəbində” şeiri təkcə ədibin yaradıcılığında deyil, ümumən poeziyamızda süjetli lirikanın mükəmməl nümunələrindən sayılır. Üsyankar ruhda yazılmış “Qadın” şeirində şair onu daim düşündürən ictimai problemdən – qadının taleyindən, mövhumatdan, cəhalətdən uzaqlaşması, qəflət yuxusundan ayılmasından söz açır, azad, bəxtiyar bir insan kimi ömür sürməsinə arzulayır. “Hərb və fəlakət” əsərində ədib dünyada gücün, zorun haqqı üstələməsi ilə barışa bilmir, hər bəşəriyyəti fəlakətə sürüklədiyini göstərir.

H.Cavidin “Bir ahi-məzlumanə” (1907), “İştə bir divanədən bir xatirə” (1912), “Hübuti-Adəm” (1913) əsərlərində epik təsvirlərdən çox, lirik-romantik düşüncələr öz əksini tapmışdır. “Azər” poemasında şairin Qərbə və Şərqə, eyni zamanda Şərq–Qərb müstəvisində Azərbaycana baxışları əks olunmuşdur. H.Cavid ədəbiyyatımızda mənzum romantik dramaturgiyanın banisidir. Ədibin ilk dram əsəri olan “Ana” (1910) mənzum faciəsinin mövzusu Dağıstan həyatından alınmışdır. “Maral” (1912) pyesi pula, sərvətə aludəçiliyin cəmiyyətdə törədə biləcəyi faciələri əks etdirir. Bakı mətbəə işçilərinin həyatından bəhs edən “Şeyda” (1916) pyesində ədibin digər dram əsərlərindən fərqli olaraq, çətin, ağır həyat tərzinin və azadlıq düşüncəsinin təqdimi ön plana çəkilmişdir. Dramaturq “Şeyx Sənan” (1914) mənzum faciəsində dini-əfsanəvi şəxsiyyət olan Şeyx Sənanın timsalında insanın mənəvi ucalığını, əsl eşqin dini etiqad üzərindəki təntənəsini, buxovları qırmaq qüdrətini əks etdirmişdir. “Uçurum” (1919) faciəsi ilə Hüseyn Cavidin yaradıcılığının birinci mərhələsi başa çatır.

Sonrakı illərdə qələmə alınmış “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərə, tarixdən alınmış hadisələrə müraciət olunmuşdur. “Knyaz” (1929) dramında Cavid azad sevginin və pak mənəviyyətin təntənəsi motivini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. 1932-ci ildə yazdığı “Səyavuş” faciəsində dramaturq Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin motivlərinə müraciət edərək öz humanist düşüncələrini qələmə almışdır. H.Cavidin dramaturgiyası “Xəyyam”, “İblisin intiqamı” əsərləri ilə tamamlan

“İblis” faciəsi

H.Cavidin yaradıcılığında “İblis” (1918) faciəsinin xüsusi yeri vardır. Görkəmli ədib bu əsərində, ilk növbədə, müharibələrin səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışmış, insanlara ölüm, fəlakət gətirən ədalətsiz müharibələrin törətdiyi faciələri əks etdirmişdir. Mələyin müharibələrin səbəbini bəşəriyyətin İblisə uymasında, İblisin isə insanın özündə, onun mənəviyyatındakı nöqsanlarda görməsi əsərə fəlsəfi mahiyyət gətirir. Cavid bu ikili münasibəti müxtəlif xarakterli insanların və hadisələrin fonunda əsər boyu izləmiş, nəfsin, altun, qurşun hərisliyinin yaratdığı dəhşətli məqamları təsvir etməklə müharibələrə nifrət hissi aşılamışdır. Araşdırma əsərin mövzusu barədə dolğun cavabın hazırlanmasına imkan yaradacaqdır.

Faciənin qəhrəmanı Arif ilk səhnədə həqiqət axtarışına çıxan, həyatı dərk etməyə çalışan, mənəvi saflığını qorumağa can atan bir gənc kimi diqqəti cəlb edir. Haqq-ədalət axtarışları Arifi kamil insana çevirmir. Öz nəfsinin quluna çevrilən Arif altun və qurşun sınağından çıxıb bilmir,

mənəviyyatındakı ciddi qüsurlar onu cinayətə sövq edir. Əsərdə diqqəti daha çox cəlb edən İblis mifik obrazdır. İnsanların iradəsizliyi, öz mənfi ehtiraslarının əsirinə çevrilməsi İblisi sevindirir. İblis onu şər əməllər törətməkdə günahlandıran, bütün bəlalарın səbəbkarı sayan insanlarla razılaşmır, əsl təqsirkarın insanın özü olduğunu söyləyir. Əsərdəki İxtiyar Şeyx, Rəna, Elxan və başqaları fəlakətləri fərqli şəkildə yaşasalar da, onların hamısı müharibələrin insanlara böyük məhrumiyyətlər gətirdiyi qənaətinədir. Əsərdə vətənpərvər zabıt Vasif, var-dövlət hərisliyinin qatili çevirdiyi İbn Yəmin obrazları da diqqəti cəlb edir. “İblis”də real müharibə səhnələri, gerçək döyüş vəziyyətləri yoxdur. Müharibənin ən böyük şər kimi təqdim olunduğu faciədə orduların deyil, insanların qarşılaşmasının diqqət mərkəzinə çəkilməsi ibrətamizdir. H.Cavid qanlı döyüşlərdə iştirak edən, böyük fəlakətlərin şahidi və iştirakçısı olan insanların taleyi timsalında müharibəyə münasibəti ön plana çıxarmışdır. Əsərdə qaldırılan problemlər sənətkarın yaşadığı dövrdə baş verən faciəli hadisələrin əks-sədasıdır. Faciədə konfliktin mənəvi aləmin müxtəlif qütbləri arasındakı ziddiyyətlər əsasında qurulması fikrin, mənanın qüvvətli və emosional ifadəsinə xidmət edir. “İblis” müharibələrin əsl mahiyyətini açıb göstərən və müharibə əleyhinə yazılmış faciədir. Dramaturq hər bə uymuş insanlığın faciəsini göstərməklə bəşəriyyəti bu dəhşətli bəladan xilas olmağa səsləyir. “İ

“İblis” faciəsi bənzərsiz bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Ondakı monoloq və dialoqların dramaturqun romantik-fəlsəfi üslubunda özünəməxsus yeri var. Əsərdəki orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələri, aforizmlər, poetik-fəlsəfi ümumiləşdirmələr obrazların xarakterini açmaqla yanaşı, fikrin hikmət tutumunu artırmışdır. Faciədə lirik ünsürlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Mühazirə 4

ƏHMƏD CAVADIN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

“Səsli qız” poemasının təhlili.

Əhməd Cavad 1892-ci il may ayının 5-də Gəncə qəzasının Şəmkir dairəsi Seyfəli kəndi Mehrili tirəsində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Ə.Cavadın ailə mənsubiyyəti bir tərəfdən İranla, Cənubi Azərbaycanla, digər tərəfdən Gürcüstanla əlaqəlidir. Şairin atası-Şəmkir mahalında öz savadı ilə seçilən Axund Məhəmmədəlinin özü də Gəncəbasar bölgəsində ruhani ailəsində boya-başa çatmışdı. Babaları köklü tacir və ziyalı mühiti ilə bağlı olub. Cavadın ata babası Cənubi Azərbaycandan olub, Ərəbistanda oxuyub qayıtmış müctəhid idi. O, ömrünün sonuna kimi Gəncədə yaşamışdır. Ə.Cavadın anası Yaxşı xanım xalq ədəbiyyatının mahir bilicilərindən olub Atasını tez itirsə də, ailə onun mükəmməl təhsil almasının qayğısına qalmışdır. Üç ilə qədər mollaxanada oxuyan Əhməd 1906–1912-ci illərdə Gəncə müsəlman ruhani seminariyasında təhsil almışdır. O, burada fars, ərəb, rus dillərini öyrənmiş, ilk şeirlərini yazmış, həmin illərdə mətbuatda çıxış etmişdir. Elmə, təhsilə ciddi münasibəti, təmkini, nəcib davranışı ilə seçilən Əhmədin “mədrəsə şeirləri” (seminariya bu adla da tanınırdı) onun sənətdə ilk addımları idi. İnadlı axtarışlar bəhrəsini verirdi; ərəb-fars sözlərinin çox işləndiyi, ənənəvi məcazlara geniş yer verilmiş şeirləri zaman keçdikcə durulaşır, onlarda xalq ədəbiyyatının təsiri aydın duyulurdu.

Şeir aləmində Əhməd Cavad kimi tanınan gənc müəllim 1913-cü ildən pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. O, fasilələrlə Şəmkir, Gədəbəy, Quba qəzasında və digər bölgələrdə müəllimlik etmişdir. I Dünya müharibəsi dövründə Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndəsi kimi müxtəlif cəbhə bölgələrinə getməsi pedaqoji fəaliyyətində fasiləyə səbəb olmuşdur. Müharibədən zərər çəkmiş, ehtiyac içində olan insanlara yardım olunmasını təşkil edən Ə.Cavad müşahidə etdikləri ilə bağlı mətbuatda onlarla məqalə dərc etdirmişdir. Şairin 1916-cı ildə çap olunan “Qoşma” adlı ilk kitabında toplanan şeirlər mövzuca fərqli olsa da, onlarda ictimai motiv, “Əhməd Cavad kədəri” güclüdür. Vətənin “məzarlıq aləminə dönməsi”nə etiraz (“Quşlara”), vətən yolunda fədakar olmağa çağırış (“Qafqazlısan, sev Qafqazı!”), dilimizin saflığının qorunması (“Dilimiz”), xalqı qəflətdə saxlayan yalançı axundların tənqidi (“Ey axund...” kimi məsələlərə

kitabda geniş yer verilmişdir. Əhməd Cavadı “cümhuriyyət nəğməkarı” adlandıranlar səhv etmirlər. Hələ 1912-ci ildə “Qafqaz könüllüləri” tərkibində İstanbula – türk qardaşlarımıza köməyə gedən şair üçün vətənin azadlığından, müstəqilliyindən uca heç nə yox idi. Cümhuriyyət dövründə qələmə aldığı əsərlərin əksəriyyəti müstəqil ölkənin tərənnümünə həsr edilmişdir. Bu əsərlərin çoxunun toplandığı “Dalğa” (1919) kitabı böyük maraqla qarşılandı. “Azərbaycan bayrağına”, “Al bayraq”, “Can Azərbaycan”, “ Qardaş” və s. dildən-dilə düşərək qısa bir zamanda bütün ölkəyə yayıldı. Dövlət himninin mətnini yazan Ə.Cavad müstəqilliyə qovuşmuş vətənimizi tərənnüm etməkdən, sevincini dilə gətirməkdən usanmırdı:

Torpağına can demişəm,
Suyuna mərcan demişəm,
Canımı qurban demişəm.
Gəlib qızıl vaxtın sənin,
Açılıbdır baxtın sənini!

Şairin doğma vətəninə, onun bənzərsiz təbii gözəlliklərinə, saf məhəbbətin tərənnümünə həsr etdiyi şeirləri oxuculara sevdiren cəhətlər çoxdur. Dilinin aydınlığı, canlı danışiq dili ilə yaxından səsleşməsi, təbii, səmimi hislərin böyük ustalıqla ifadə edilməsi bu əsərlərin hamısı üçün səciyyəvidir:

Mən hey göyə baxdım, göy mənə baxdı,
Yollara baxmaqdan gözlərim axdı.
Şimşək oldu, ancaq bir kərə çaxdı,
Baxdı qurbanına qurban olduğum.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu şairi sarsıtmış, yaradıcılığına əhəmiyyətli təsir etmişdir. O, ömrünün sonuna kimi ölkəsinin əsir vəziyyətini gah açıq şəkildə, gah da rəmzlərlə, mətnaltı mənalarla ifadə etməkdən çəkinmədi. Bu illər ərzində onun “kənül rübabı” kədərə bürünür, nisgil dolu misraların əks olunduğu şeirlərinin (“Nə yazım?”, “Unudulmuş sevdə”, “Olsun qoy” və s.) sayı çoxalır... O, pedaqoji fəaliyyətə qayıdır, bir müddət (1920-ci ilin oktyabrından 1922-ci ilin yayına kimi) Qusarın Xuluq kəndində müəllim işləyir. 1922–1926-cı illərdə Pedaqoji İnstitutda təhsil alan Ə.Cavad burada oxuduğu müddətdə müxtəlif sahələrdə (texnikumda müəllim, jurnalda məsul katib) çalışır. 1930–1935-ci illərdə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda işləyən şair 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilir, 1935-ci ildə isə “Azərnəşr”-in bədii şöbəsində redaktor vəzifəsində fəaliyyətə başlayır. O, əvvəllər də məşğul olduğu tərcüməçilik fəaliyyətini genişləndirir, müxtəlif xalqların ədəbiyyatından (V.Şekspirin “Otello”, A.Puşkinin “Kapitan qızı”, “Tunc atlı”, F.Rablenin “Qarqantua və Pantaquiel” və s.) uğurlu tərcümələr edir. Sovet rejimi, qırmızı terror “cümhuriyyət şairi”ni, “köhnə müsavətcı”ni, türk xalqlarının birliyini, əlbir olmasını təbliğ edən nüfuzlu şəxsi bağışlaya bilməzdi. Ə.Cavad 1920-ci illərin ortalarından başlayaraq, xüsusi orqanların təqiblərinə məruz qalır. Qələm “dostları” onun hər şeirində, misrasında yeni quruluşun əleyhinə işarələr axtarır, sayı bilinməyən müzakirələr keçirir, böhtan, ittiham dolu yazılar çap etdirirlər. “Sosializm quruculuğunu tərənnüm edən” əsərlər yazmamaqda günahlandırılan şairin bu məzmununda qələmə aldıkları da (“Pambıq dastanı”, “Kür” və s.) kəskin tənqid edilir, ona bəslənən düşmən münasibət dəyişmir. 1920-ci illərdə müxtəlif bəhanələrlə bir neçə dəfə həbs edilən şair 1937-ci ilin iyun ayında həbsxanaya atılır, kiçik rütbəli rus və erməni zabıtləri tərəfindən dəhşətli işgəncələrə məruz qalır. Vətəninə, millətini sonsuz məhəbbətlə sevən şair həmin ilin oktyabr ayında “xalq düşməni” kimi məhv edildi. Onun həyat yoldaşı Şükriyyə xanım sürgün edildi, kiçikyaşlı övladlarını bir-birindən ayıraraq müxtəlif uşaq evlərinə göndərdilər. Adının çəkilməsi, əsərlərinin oxunması və saxlanması vətəninə yasaq edilən Ə.Cavada Türkiyə sahib çıxdı; əsərləri çap edildi, yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat aparıldı, şeirləri dildən-dilə gəzdi. Məşhur “Çırpınırdı Qara dəniz” şeiri Türkiyədə bu gün də milli marş kimi səsləndirilir və sevilir.

“Səsli qız” poeması

Əhməd Cavadın irihəcmli əsərlərindən olan “Səsli qız” poemasında toxunulan məsələlər çoxdur: vətənə məhəbbət, azad, müstəqil yaşamağın ölkə və vətəndaş üçün hər şeydən vacib olması, işğalçılara dərin nifrət və s. əsərin hər səhifəsində diqqəti cəlb edir. Ə.Cavadın bir vətəndaş və şair kimi milli azadlığa böyük önəm verdiyi də məlumdur. Poemaya bir daha müraciət etməklə, mənbələr üzrə işləməklə bu deyilənləri zənginləşdirmək, suallara ətraflı cavab hazırlamaq mümkündür.

Əsərdə epik təsvirlərə geniş yer verilsə də, yaddaqalan insan obrazları da yaradılmışdır. Bu obrazların əksəriyyətinin iç dünyası, portreti bir neçə kəlmə ilə ifadə edilmişdir. Bu, eləcə də əsərdəki yığcam təsvirlər obrazlar barədə dolğun təsəvvürün qazanılmasına imkan verir. Oxucunun diqqətini daha çox cəlb edən obraz isə poemanın baş qəhrəmanı olan Saradır. Əsərin ilk səhifələrini baş qəhrəmanın şərəfinə yazılmış mədhiyyə adlandırmaq olar:

Sənin səsin, gözəl qız,
Səslərin ən gözəli.
Əsitmədim belə səs
Dünyanı dinləyəli...

Əsərin sonrakı səhifələrindən məlum olur ki, bu səsin sahibi Sara həm də vətəninə dərin məhəbbətlə sevən, xalqının azadlığı uğrunda həyatını qurban verməyə hazır olan cəsarətli qızıdır. Düşmənlə yaranan yaltaq həmyerliləri onu kef məclisinə gətirir və qalib hökmdara “ölkəmizin ulduzu” adı ilə təqdim edirlər. İşğal olunmuş ölkədə baş verən qırğın, dağıntı bu qeyrətli qızı sarsıtmışdır. Dodaqlarının qanı qaçan, solğunbənzərli Sara yas içindədir. Rəqs etməyə məcbur edilən Saraya həm də mahnı oxumaq əmri verilir. Sara oxuyur, onun səsinə “ölkədə qaynayan kin”, mahnının sözlərində isə doğma yurda dərin məhəbbət əksini tapır. Saranın qanıçən hökmdarı zəhərləyərək öldürməsi ümumxalq üsyanının başlanmasına, nəticədə ölkənin işğaldan azad edilməsinə səbəb olur. Qalib hökmdar obrazı poemada az görünərsə də, oxucu onu qədərincə tanıya bilər. Qanlı əməlləri onun haqqında ətraflı təsəvvür yaradır. İşğal etdiyi ölkənin əhalisini qılıncdan keçirən xaqan yas içində olan yerli adamları ertəsi gün bayram keçirməyə məcbur edir. Poemadakı təsvir və işarələr bu obrazı əhatəli təhlil etməyə, müəllifin ona münasibətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Məğlub ölkənin hökmdarı, varlı adamları, din xadimləri barədə poemada deyilənlər onların xarakteri, əməlləri üçün səciyyəvi olanları müəyyənləşdirməyə və qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Bitkin kompozisiyası, maraqlı süjet xətti olan poema orijinal məcazları, dilinin aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Səsli qıza – Saraya müraciətlə deyilənlərin əks olunduğu ilk səhifələri poemanın proloqu saymaq olar. Bunun ardınca əsas hadisənin təsviri başlanır. Bir-biri ilə bağlı olan təsvirlər oxucunu sonadək gərgin vəziyyətdə, intizarda saxlayır. Əsərdə obrazlılığın təmin edilməsində məcazların xüsusi rolu vardır. Saranın qeyri-adi səsinə “büllur kimi səs”, ölkənin ağır vəziyyətini “qanlı mühasirə”, “hıçqırıqlı diyar” şəklində ifadə edən şair məcazlardan ardıcıl istifadə etməklə əsərin bədiiliyinin birə-beş artmasına nail olmuşdur. Poemada bədiiliyin, obrazlılığın qüvvətlənməsinə əhəmiyyətli təsir edən vasitələrdən biri də sözdən məharətlə istifadə edilməsi, yığcam ifadələr işlətməklə təsvir obyektinə barədə zəngin təsəvvürün yaradılmasıdır. Əsəri bir daha nəzərdən keçirməklə, mənbələri araşdırmaqla bütün bu deyilənləri nümunələr əsasında geniş şərh etmək mümkündür.

Poema ideya-məzmununa görə zəngindir: vətənin düşmən hücumundan müdafiə edilməsinin vətəndaşın şərəf işi olması; ölkənin müstəqilliyini, xalqın azadlığını heç nə ilə əvəz etməyin mümkün olmaması; “insanlığın əzilməsinin”, insanın qəddarlıqla məhv edilməsinin yolverilməzliyi və s.

Mühazirə 5.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU “Türkün dili” şeirinin təhlili.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1905 ci ildə Təbriz şəhərində tanınmış məhkəmə vəkili Hacı Mirağanın ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun uşaqlığı ata-baba yurdunda: Xoşginabda, Heydərbaba dağının ətəklərində keçmişdir. Bu yerlərin sadə, səmimi insanları, təkrarsız təbii gözəllikləri balaca Şəhriyarın yaddaşında silinməz iz buraxmışdır. O, burada ilk dəfə məktəbə getmiş, ibtidai təhsil almışdır. M.Şəhriyar Təbrizə qayıtdıqdan sonra ibtidai və orta təhsilini davam etdirmişdir. Hələ məktəbdə oxuyarkən ilk qələm təcrübələrini yazan Şəhriyarın “Ədəb” adlı dərgidə Behcət təxəllüsü ilə şeirləri çap olunmuşdur. O, təhsilini davam etdirmək üçün Tehrana getmiş, bir müddət darülfünunda oxumuşdur. Klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatını ardıcıl mütləq edən gənc Şəhriyar bədii yaradıcılığa ürəkdən bağlanmışdır. Tibb Universitetində oxuduğu müddətdə (1924–1929) onun üç kitabı çap olunmuşdur. Gənc şairin 1929-cu ildə işıq üzünə görə üçüncü kitabı ədəbiyyata parlaq istedad sahibinin gəldiyini təsdiq etdi.

Təhsilini başa vurmağa bir neçə ay qalmış Şəhriyar universiteti tərk etmişdir. Sevdii qızla bağlı gənc şairə rəqib çıxan arxalı bir adam onu həbs etdirmiş, Tehrandan uzaqlaşması şərti ilə azadlığa buraxdirmişdir. Nişapura getməyə məcbur olan şairin bu illərdə qələmə aldığı əsərlərdə kədər motivi güclüdür:

Ya İlahi, qəribəm, eylə kömək,

Olmasın kimsə didərgin mənitək!

Dostlarım düşdü uzaq, getdi Vətən!

Qaldı bir xəstə ürək, xəstə bədən!

Onun “Həzin nalələr”, “Odda yanan pərvanə”, “Dəli Pəri” və s. şeirlərində isə nakam məhəbbətinin üzüntüləri əks olunmuşdur. Altı ilə qədər Xorasan əyalətində sürgün ömrü yaşayan şairin “Nişapurda günəş batarkən”, “Kəmalülmülkün ziyarəti” kimi maraqlı əsərləri meydana çıxır. 1935-ci ildə Tehrana gələn M.Şəhriyar bankda işə düzəlir. Atasının vəfatından sonra böyük bir ailənin qayğısını çəkməli olan şair sıxıntı içində yaşayır. Onda tədricən yaranan ruh düşkünlüyü, mənəvi sarsıntı ağır xəstələnməsinə səbəb olur. Bu xəstəlik uzun sürsə də, ana qayğısı onu yenidən həyata qaytarır. Oğluna qulluq etməyə gələn Kövkəb xanımın doğma el-obadan, xalq ədəbiyyatından təsirli söhbətləri görkəmli sənətkarın həm ruhunu təzələmiş, həm də onu ana dilində yazıb-yaratmağa sövq etmişdir. Şəhriyar bu mərhələdə fars dilində yazdığı kamil şeirlərlə ədəbi mühitdə bir daha parlamış, zəmanəsinin Hafizi adını qazanmışdır. Şəhriyar 1940-cı illərin ortalarından sonra İranda Azərbaycan dilinin fəaliyyət dairəsinin məhdudlaşdırılmasından, milli ayrı-seçkiliyin qüvvətlənməsindən narazı qalmış, mövqeyini açıq bildirmişdir. Bütün bunlar şairə laqeyd, qısqanc münasibətin daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur. Lakin şair qələmi yerə qoymamış, bir-birindən maraqlı sənət əsərləri yaratmaqda davam etmişdir. Mövzu dairəsi geniş olan sənətkarın ən təsirli əsərləri Azərbaycan haqqındadır. Onun Azərbaycana həsr olunmuş şeirlərində Vətənin şanlı tarixi və böyük istiqbalı, taleyi və müqəddəratı mükəmməl bədii əksini tapmışdır. Ustadın “Azərbaycan” şeiri otaylı-butaylı Azərbaycanda həmin mövzuda yazılmış şah əsərlərdən biridir:

Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan,

Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan!

... Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,

Ustadımız deyir, heçdir vətənsiz can, Azərbaycan!

Şəhriyar milli-mənəvi düşüncənin bütövlüyünü, qarşılıqlı əlaqələrin yaranması ideyasını da böyük cəsarətlə şeirə gətirmişdir. Bu fikirlər M.Rahimə, S.Rüstəmə və b. ünvanlanmış mənzum

məktub və ithaflarda da əksini tapmışdır. Şimal ədəbiyyatındakı Cənub həsrətini Şəhriyarın yaradıcılığındakı o tay harayı, Bakı soraqlı mövzular əvəz etmişdir. Şairin “El bülbülü”, “Döyünmə – söyünmə”, “Qaçaq Nəbi”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Gözüm aydın” şeirləri, ayrı-ayrı sənətkarlara yazdığı mənzum məktublar uzun illər Güney Azərbaycanda Şimali Azərbaycanla əlaqə və ünsiyyətin etibarlı bələdçisi olmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Şairin yaradıcılığında sənətkarların birliyi milli-mənəvi birlik ideyasının təmsali kimi mənalandırılmışdır

Bülbül kimi qondu o qızıl güllərə könlüm,

Vahidlərə, Qabillərə, Bülbüllərə könlüm.

Şair olalı borcludu Sabirlərə ruhum,

Vurğundu Süleyman kimi Sahirlərə ruhum.

Rahimli, Süleymanlı görüm Bəxtiyar olsun,

Gülgün bacım – Azər qadını bərqərar olsun...

Ümumiyyətlə, Şəhriyar lirikasında ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər mühüm yer tutur. Mövcud ictimai quruluşdakı nöqsanları, “pisin yaxşıya qarışdığı”, “şeytanın artıb min olduğu” cəmiyyətdə gördüyü eyibləri vətəndaş-şair mövqeyindən ardıcıl tənqid edən sənətkar həyata “qəmdən bir eynək taxaraq” baxmaq məcburiyyətində qaldığını dönə-dönə vurğulayır. Şahlıq rejimi dövründə ölkənin başqa dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşməsi ilə barışmayan şair etiraz səsinə ucaldır, kəskin tənqidi fikirlər

söyləməkdən çəkinmir:

Satar İranı xainlər, xiridar əcnəbilərdir,

Neçin əqli-vətən tutmaz vətən dəllalına divan?

“Şatır oğlan”, “Sənəti-məmləkət”, “Hara qaçsın insan?”, “İman ilə getdi”, “Zaman səsi” və s. şeirlərində o, həyatda müşahidə etdiyi haqsızlıq, ədalətsizliyi, yoxsulluğu yanıqlı, təsirli bir dillə əks etdirir. Şair “Varlıq” dərgisinin tarixi, mədəni və siyasi əhəmiyyətini “Azadlıq quşu – “Varlıq” adlı şeirində böyük ustalıqla ümumiləşdirir:

Dil açmada karlıq da gedər, korluğumuz da,

Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.

Düşmən bizi əlbir görə, təslim olu naçar,

Təslim oluruq düşməyə naçarlığımızdan.

Ustad Şəhriyarın yaradıcılığında poema janrının da xüsusi yeri vardır. Müxtəlif mövzularda olan poemaların bir qismi fars dilində yazılmışdır. “Nişapurda günəş batarkən”, “Qardaşım oğlu Huşəngə”, “Gecənin əfsanəsi” tərcümeyi-hal səciyyəli əsərlərdir. Onlarda şairin Xorasan vilayətindəki sürgün illərindən, ailə ənənələrindən, uşaqlıq xatirələrindən danışılmışdır. II Dünya müharibəsi ilə bağlı hadisələr (“Stalinqrاد qəhrəmanları”), insanları qardaşlığa, xeyirxah əməllərə çağırış (“Şeir və hikmət”), Vətən haqqında səmimi hislərin (“Heydərbabaya salam”) ifadəsi və s. onun poemalarının bir qismində aparıcı yer tutmuşdur. Dillər əzbəri olan “Heydərbabaya salam” poeması Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri olmaqla bərabər, həm də dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Şairin yaradıcılığına harada yaşamamasının da müəyyən təsiri olmuşdur. 1952-ci ildə Tehrandə vəfat edən anasını Qum şəhərində dəfn edən

sənətkar paytaxtda ona bəslənən biganə münasibətə etiraz olaraq 1953-cü ildə Təbrizə qayıtmışdır. Ata yurdu Xoşginaba səfəri “Heydərbabaya salam” poemasının yazılmasında mühüm rol oynamışdır.

1973-cü ilə qədər Təbrizdə yaşayıb-yaradan Şəhriyar hörmətli şəxs olan Cavad Heyətin təkidi ilə Tehrana köçmüşdür. Bir il sonra arvadı Əzizə xanımın vəfat etməsi onu sarsıtmış və şair birdəfəlik olaraq Təbrizə dönmüş, ömrünün sonunadək orada yaşamışdır. Onun evi şeirsevərlərin sənət məbədinə çevrilmiş, şairlər ustadın ətrafında birləşmiş və beləliklə, Təbrizdə Azərbaycan şeirinin Şəhriyar məktəbi yaranmışdır.

” TÜRKÜN DİLİ ” şeirinin təhlili.

Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.

Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şərin oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.

Şeirin gərək ehsas ilə rıqqətlə qarışsın,
Kənd əhli bilirlər ki, doşabsız xəşil olmaz.

Məndən də nə zalım çıxar, oğlum, nə qisasçı,
Bir dəfə bunu anla: ipəkdən qəzil olmaz.

Ötməz, oxumaz bülbülü salsan qəfəs içrə,
Dağ-daşda doğulmuş dəli ceyran həmil olmaz.

Sözlər də cəvahir kimidir, əsli bədəldən
Təşxis verən olsa, bu qədər zir-zibil olmaz ..

Şair ola bilməzsən, anan doğmasa şair,
Missən, a balam, hər sarıköynək qızıl olmaz.

İnsan odu, tutsun bu zəlil xalqın əlindən,
Allahı sevərsənsə, bu insan zəlil olmaz.

Millət qəmi olsa, bu cocuqlar çöpə dönməz,
Ərbablarımızdan da qarınlar təbil olmaz.

Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.

Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı, kənd içrə məsəldir, mitil olmaz.

Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çeşmə
Kövsər ola bilsə, demirəm, Səlsəbil olmaz.

Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın təzyiqlərə, basqılara məruz qalmaları halları az olmamışdır. Mənəvi varlığımız, adət-ənənələrimiz, dilimiz barədə şovinist dairələrin böhtanları cavabsız qalmamışdır. Şah dövründə ana dilimizin sıxışdırılması, bu dildə danışmağın qadağan edilməsi M.Şəhriyar kimi sənətkarları hiddətləndirməyə bilməzdi. “Türkün dili” şeirinin yaranmasının bir səbəbi də bu idi. Şair bu dildən, bu dildə yaranan kamil sənət əsərlərindən digər xalqların, onların sənətkarlarının bəhrələndiyini özünəməxsus məntiqlə diqqətə çatdırır. Mənbələrin araşdırılması şeirin yaranma səbəbləri, mövzusu barədə əhatəli məlumat mənimsəməyə, doğru nəticə çıxarmağa imkan verir. Şairin qənaətinə görə, Azərbaycan dili əsil ana dili kimi bu dildə danışanlar üçün əziz və istəklidir. Bu dil calaqlı sevmir, başqa bir dilə qatılmaq onun təbiətinə yaddır. O elə qüdrətlidir ki, belə bir cəhd onun əsilliyində, varlığında özünü dərhal göstərər və qəbul edilməz. Bu dildə yazıb-yaradanlar onun təmizliyini, saflığını qoruyub saxlamağa borcludurlar. Şairin fikrincə, dilə qadağa qoymaq onun inkişafının qarşısına sədd çəkmək deməkdir. Azərbaycan dili zəngin olduğu kimi, xalqımızın folkloru, ədəbiyyatı da zəngindir, bunu danmaq, onun inkişafını ləngitmək qeyri-mümkündür... Mənbələri öyrənməklə, mətnə yenidən müraciət etməklə şeirdə əksini tapmış digər mətləbləri aydınlaşdırmaq və dəyərləndirmək mümkündür. M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı əsərlərinin içərisində “Türkün dili” şeirinin xüsusi yeri var. Bu təkcə o dövrdə dövlətin yeritdiyi ədalətsiz siyasətə cəsarətli etirazla bağlı deyildir. Bunun bir mühüm səbəbi də şeirin yüksək sənətkarlıqla yazılmasıdır. Əsər, ilk növbədə, dilinin aydınlığı, yerinə düşən sözlərin seçimi ilə diqqəti çəkir. Şeirdə eyni bir sözün təkrarı fikrin daha qabarıq ifadəsinə imkan yaratdığı kimi, güclü ahəngin yaranmasına da səbəb olur. Birinci beytdəki “dil”, “əsil”, sonrakı beytlərdə işlədilən “şair”, “insan”, “zəlil” və s. bu qəbildəndir. Şeirdə yaxınmənalı sözlərin (ötməz, oxumaz), eləcə də fərqli leksik mənalı kəlmələrin (oxuyanlar, eşidənlər) işlənməsi ona həm məna dərinliyi, həm də təkrarsız ahəng gözəlliyi gətirmişdir.

Əsərdəki məcazlar orijinallığı ilə seçildiyi kimi, bədiiliyin, obrazlılığın artmasındakı rollarına görə də diqqəti cəlb edir. Ayrı-ayrı beytlərdə ifadə olunmuş fikirlərin daxili-məntiqi əlaqələri, bütün bunları tutarlı ifadə edən söz və misralar, uğurlu qafiye sistemi, mükəmməl forma və s. əsərin kamilliyini təsdiq edən cəhətlərin mühüm bir qismidir. Mənbələrdə M.Şəhriyar sənətkarlığı barədə deyilənlər şeirin bədii xüsusiyyətləri barədə geniş və əhatəli fikir söyləməyə imkan yaradır. Həcmcə kiçik olan “Türkün dili”ndə ciddi mətləblərə toxunulmuş, tələyüklü problemlər qaldırılmışdır. Əsərdə həm də bunların həlli yolları göstərilmişdir. Deməli, şeir ideya baxımından da zəngindir.

Mühazirə 6

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

(1920–1991-ci illər)

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ədəbi-bədii düşüncədəki milli və maarifçi idealların, demokratik baxışların yerini tədricən sosialist ideyaları əvəzləməyə başladı. Bədii ədəbiyyatda bolşevik ruhunun bərqərar olması üçün aparılan siyasət yeni quruluşu tərənnüm edən əsərlərin yazılmasını başlıca vəzifələrdən hesab edirdi. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən bir sıra gənc yazıçılar kommunist rejiminin ədəbiyyatla bağlı məqsədlərini həyata keçirmək üçün yaradılmış ədəbi dərnəklərdə birləşirdi. Onların sovet ədəbiyyatının ilk nümunələri sayılan əsərləri “Maarif və mədəniyyət” jurnalında, “Kommunist”, “Gənc işçi” qəzetlərində, ədəbi almanaxlarda, məcmuələrdə çap olunurdu. Həmin əsərlərdə proletar beynəlmiləçiliyi, sosialist inqilabı, “böyük qardaş” ideyası, “dahi rəhbər” – Lenin tərənnüm olunurdu. Sosialist realizmi sovet ədəbiyyatının əsas yaradıcılıq metodu kimi qəbul olunmuşdu.

Başlangıç mərhələdə, yəni 1920–1930-cu illərdə yeni ideologiya realist və romantik ənənə ilə yanaşı mövcud olmuşdur. Lakin sovet dövlətinin həyata keçirdiyi prolektkultçuluq kampaniyası sosializm ruhunda yazan cavan nəslin ön mövqeyə çıxmasına imkan yaratdı. Ədəbi mühitdə böyük nüfuz sahibi olan sənətkarların 1937-ci il repressiyası zamanı sıradan çıxarılması ilə bu proses başa çatmışdır.

XX əsrin altmışıncı illərindən sonra ölkədə siyasi mühit bir qədər dəyişmiş, sosialist realizmi yaradıcılıq metodu “yaşasa” da, gerçək ədəbiyyat üstünlük qazana bilmişdir. Beləliklə, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını iki istiqamətə ayırmaq olar: 1) sovet ideologiyası əsasında yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı; 2) sovet dövründə yaranan, lakin gerçəkliyi əks etdirməyə üstünlük verən Azərbaycan ədəbiyyatı

Bu dövrdə yazıb-yaratmış xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov (1911–1993) qüdrətli nasir və dramaturq olmaqla bərabər, həm də görkəmli ictimai xadim, tanınmış tənqidçi və ədəbiyyatşünasdır. O, zəngin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, ana dilinin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması uğrunda mübarizə aparmış vətəndaş yazıçısıdır. “Cənub hekayələri” silsiləsi M.İbrahimovun hekayə yaradıcılığının zirvəsi sayıla bilər. Bu əsərlərdə yazıçı özünün uşaqlıq illərinin yadda qalan təsirli hadisələrindən, Böyük Vətən müharibəsinin ilk illərində İranda rastlaşdığı əhvalat və insanlardan geniş söz açır. Silsiləyə daxil olan “On iki dekabr”, “Tonqal başında”, “Azad”, “İztirabın sonu”, “İki həyat” və s. hekayələrdən tanıdığımız Mahmud, Kərim kişi, Azad, Fərda, Süsən obrazları milli düşüncəyə malik olan azadlıqsevər insanlar kimi yadda qalırlar. “Cənub hekayələri” ədibin bir qədər sonra tamamladığı “Gələcək gün” romanının yaranması üçün zəmin hazırlamışdır.

Sovet İttifaqında şəxsiyyətə pərəstişin tənqidindən sonra ədəbiyyatda gerçəkliyin təsvir və tərənnümünə münasibət dəyişmişdir. Keçən yüzilliyin əllinci illərində Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı, Məmməd Araz, Xəlil Rza, İsa Hüseynov, Nəbi Xəzri, Hüseyn Arif kimi həyat həqiqətlərini əks etdirən, fəal mövqe tutan istedadlı sənətkarlar meydana çıxmışdır. Həmin mərhələdə Azərbaycan ədəbiyyatında “altmışıncılar” adlanan yeni nəsil ədəbi fikrə təzə nəfəs gətirmişdir. Məhz “altmışıncılar” ədəbi nəslə Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud ideologiyaya qarşı açıq şəkildə çıxmadan ədəbiyyatda insanı onun mənəviyyəti, düşüncəsi, qayğıları, ağrıları və sevgisi ilə birlikdə əks etdirməklə tədricən mövcud ab-havanı dəyişdirə bilmişlər. Yeni nəslin nümayəndələri ədəbi ənənələri qoruyub saxlasalar da, daha çox müstəqil yaradıcılıq yolu ilə gedirdilər. Bu sənətkarların əsərlərində sovet gerçəkliyinin tərənnümü, insanın əmək fəaliyyəti deyil, onun daxili aləmi, mənəviyyəti, qarşılaşdığı çətinliklər və həyat mövqeyinin ifadəsi başlıca yer tuturdu

Mühazirə 7

CƏFƏR CABBARLININ HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Bakının yaxınlığındakı Xızıda –1899 -cu ildə Qafar Cabbar oğlunun ailəsində dünyaya göz açan Cəfər kiçik yaşlarından şəhərdə yaşamağa başlamışdır. Qafar kişinin ölümündən sonra ailənin bütün ağırlığını ana çəkməli oldu. Cəfəri təhsilli görməyi arzulayan Şahbikə ana onu əvvəl məhəllə mollasının yanına, az sonra isə mollaxanaya göndərmişdir. Daha sonra rus-tatar məktəbini bitirən Cəfər Ali İbtidai Məktəbdə təhsilini davam etdirmişdir. Bu məktəbdəki təhsilini o, 1915-ci ildə başa vurmuş, Bakı Sənaye Məktəbinə daxil olmuşdur. Cəfər Cabbarlı bu dövrdə bədii yaradıcılıqla ciddi məşğul olmağa başlayır. 1915–1916-cı illərdə onun müxtəlif jurnallarda (“Babayi-Əmir”, “Dirilik” və s.), qəzetlərdə (“Bəsirət” və s.) onlarla şeiri çap edilmişdir. Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan C.Cabbarlıda maarifçi realizmin təsiri aydın duyulurdu. Bu həm lirikasında, həm də o dövrdə yazdığı hekayələrdə (“Aslan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə” və s.) və pyesində (“Vəfalı Səriyyə”) müşahidə olunurdu. Gənc şairin lirik şeirləri müxtəlif mövzularda olsa da, onlarda ictimai mətləblər aparıcı yer tuturdu. O, cəmiyyətdə müşahidə etdiyi ədalətsizliyi, laqeydliyi, aclıq çəkən, səfalət içində yaşayan insanların acınacaqlı vəziyyətini təsvir etməklə (“Qürub çağı bir yetim”, “Sən də bir”, “Dilənçi”, “Boranlı qış gecəsi” və s.) diqqəti ciddi həyati problemlərə yönəldirdi.

Millətin ehtiyaclarına göz yuman varlılar, “millət qəmi” çəkməkdən uzaq olan ziyalılar, xalqa faydası olmayan cəmiyyəti-xeyriyyələr, ictimai dərdlərə göz yumub “nigarına qəzəl yazan” şairlər onun satirik şeirlərinin (“Görməmişəm, eşitmişəm”, “Dübarə-səbarə”, “Görməkdəyəm”, “İtil get”, “Unudulmaz yara” və s.) hədəfləri idi. Daha çox ailə-məişət mövzusunda olan ilk hekayələrində və “Vəfalı Səriyyə” pyesində qəhrəmanlara maarifçilik mövqeyindən qiymət verən müəllif onları ya yaxşı, ya da pis əməl sahibi kimi təqdim edir. Yazıçının həyat və yaradıcılıq təcrübəsi artdıqca o, ictimai ziddiyyətlərin səbəbini, kökünü daha dərinlərdə axtarmağa başladı. Bu, “Solğun çiçəklər”(1916), “Nəsrəddin şah” (1916) pyeslərində özünü aydınca göstərir. C.Cabbarlının az sonra qələmə aldığı “Trablis müharibəsi” və ya Ulduz” (1917), “Ədirnə fəthi” (1917) pyesləri Türkiyə ilə bağlı olub mürəkkəb tarixi-siyasi hadisələrlə zəngindir. Yazıçının yaradıcılıq axtarışları bu əsərlərində də davam edirdi. Onlarda realist və romantik cəhətlərin olduğunu təsdiq edən səhnələr vardır. Bu axtarışlar yazıçının sonrakı illərə aid yaradıcılığında da müşahidə olunur. Azərbaycanda baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr, kapitalist münasibətlərinin dərinləşməsi və bunun doğurduğu fəsadlar C.Cabbarlını dərinlən düşündürür, dünyagörüşünə və yaradıcılığına (“Aydın”, daha sonra yazılmış “Oqtay Eloğlu” əsərlərində olduğu kimi) əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasını sevinclə qarşılayan C.Cabbarlı parlamentdə stenoqrafçı kimi çalışır, “Azərbaycan” qəzetində mütərcim vəzifəsində işləyir. Milli dövlətimizə dərin rəğbət bəsləyən sənətkar bir-birinin ardınca səmimi şeirlər (“Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına” və s.) yazır. Milli dövlətin süqutu ona ağır təsir edir, gənc ədib ömrünün ən böhranlı günlərini yaşayır. O, Bakı Sənaye Məktəbini 1920-ci ildə bitirir, elə həmin il Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində müxtəlif işlərdə (tərcüməçi, stenoqrafçı) çalışan yazıçı bir neçə dəfə həbs edilmiş və müəyyən şərtlərlə azadlığa buraxılmışdır. Taleyini teatra və bədii yaradıcılığa bağlayan sənətkar coşqun fəaliyyətinə ara vermir. Onu yeni quruluşun mədəni inqilab siyasəti cəlb edir. Xalqının inkişafını, mədəni tərəqqisini həmişə arzulayan yazıçı mənəvi rahatlığını bu istiqamətdə çalışmaqda tapır. Bir-birinin ardınca yaratdığı əsərlərin qəhrəmanları xarakterlərinin mükəmməl, məqsədlərinin aydın olması ilə fərqlənməyə başlayır. Ədalətsizliklə barışmayan, “altun dünyasının” əzici qaydalarına qarşı çıxan Aydın (“Aydın”)

konkret məqsədi, dəqiq mübarizə yolu olmayan, “dumanlı arzularla” yaşayan etirazçı obrazdırsa, Oqtay (“Oqtay Eloğlu”) uğrunda çarpışdığı qayəni bütün incəlikləri ilə dərk edən, mücərrəd fikir və danışığından uzaq olan ədəbi qəhrəmandır. Elxan isə (“Od gəlini”) ondan fərqli olaraq, öz mübarizəsində ardıcıl və qətiyyətlidir. Xalqın milli azadlığı uğrunda işğalçılarla ölüm-dirim mübarizəsinə girişən Elxan öz ideallarına həmişə sadıq qalır və bu yolda heç kimə, heç nəyə güzəştə getmir. Romantikanın qovuşduğu realizm əsasında yazılmış və böyük uğur qazanmış “Od gəlini” faciəsi dramaturqun yaradıcılığında yeni səhifəyə keçid üçün zəmin oldu. İndi onu mədəni inqilabla bağlı problemlər, yeni qəhrəmanlar düşündürür. Bu düşüncənin, bədii axtarışların nəticəsində “Sevil” (1928), “Almaz” (1930), “Yaşar” (1932), “Dönüş” (1932–1933) pyesləri yaranır. Geriliyin, köhnə fikrin əsiri olmaq, yeniliyə qarşı çıxmaq kimi məsələlər bu əsərlər üçün ortaq cəhətlər sayıla bilər. Lakin onlarda bədii həlli verilən problemlər fərqlidir: “Sevil”də qadın hüququ, “Almaz”da kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi, “Yaşar”da elmi-texniki tərəqqi, onun tətbiqi, “Dönüş”də mədəni inqilab və yüksəliş diqqət mərkəzinə qoyulmuşdur. “Sevil”də müəllif qadın azadlığı probleminə sələflərindən fərqli yanaşır: qadınlar kişilərlə bərabərhüquqlu olmalı, sərbəst işləməli, heç kimdən asılı olmadan yaşamalıdır. Avam, gözübağlı, başqasına möhtac olan Sevil yeni həyatın verdiyi imkanlardan bəhrələnməyə səvədlər almır, inkişaf edir, qadın azadlığının müdafiəçisinə çevrilir. “Almaz”da yeni həyat quruculuğu kənddə baş verən hadisələrin zəminində açıqlanır. Almaz müəyyən səhvlərə yol versə də, maneələrə qarşı mübarizədə tərəddüdə yol vermir, qətiyyətli və cəsarətli addımları ilə yeniliyə qənim kəsilmənin ümidlərini puça çıxarır. “Yaşar”da təsvir olunanlar zaman baxımından “Almaz”dan sonrakı dövrə aiddir. Almazla açıq mübarizə aparanlar maskalanaraq indi Yaşarla vuruşurlar. Lakin yenilik qarşısızalmaz güc və sürətlə irəliləyir, onun təntənəsi addımbaşı duyulur. Yaşar və onun həmkarları əldə etdikləri elmi nailiyyətləri kənddə uğurla tətbiq edirlər. Müasir həyatla teatrın əlaqəsinin gücləndirilməsi, repertuarının daim yenilənməsi, aktyor sənətkarlığının artırılması, teatr tənqidinin sağlam olması və s. “Dönüş”ün qəhrəmanı Gülsabahnın fəaliyyətində mühüm yer tutur.

Bu ədəbi qəhrəmanlar müəllifin vətənin tərəqqisi, xalqın mədəni inkişafı arzularını ifadə edirdi. C.Cabbarlı insanın mənəvi azadlığına düşmən kəsilmə, sərbəst inkişafına, fikir və düşüncəsinə keçilməz sədd qoyan quruluşun – sosializmin az sonra üzə çıxan gerçək üzünü görsəydi, şübhəsiz, yeni, həm də fərqli məzmununda əsərlər yaradardı. C.Cabbarlının 1931-ci ildə qələmə aldığı “1905-ci ildə” əsərində izlədiyi niyyət çoxcəhətlidir. Onlardan biri və başlıcası “kütlənin nəzərini inqilabdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə iki xalqı bir-biri üzərinə salışdıran rus çarizminin müstəmləkə siyasətini göstərmək idi”. Əsər müəllifin gizli niyyətini ifadə edən mətnaltı mənalarla zəngindir. Hekayə yaradıcılığının sonrakı dövrlərinə aid olan “Dilərə”, “Dilbər”, “Gülər”, “Firuzə” və s. təkcə mövzu-ideya yeniliyi ilə deyil, orijinal bədii keyfiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir.

“OQTAY ELOĞLU”

Mədəni tərəqqi, inkişaf etmiş xalqlarla bir cərgədə dayanmaq arzusu C.Cabbarlının, demək olar, bütün əsərlərində bu və ya digər dərəcədə ifadə olunmuşdur. Yazıçının bu məsələyə xüsusi önəm verməsi təsadüfi deyildi; düşüncələrdə geriliyin güclü olduğu, “yüksək” təbəqə nümayəndələrinin əksəriyyətini yalnız mənəvi, var-dövlət maraqlandırdığı bir zamanda xalqın həqiqi mənafeyi uğrunda çarpışan insanların sayı az, qarşılaşdıqları maneələr çox idi. “Oqtay Eloğlu” (1922) əsərində bir sıra ciddi problemlərin bədii həlli ilə yanaşı, müəllifin mədəni inkişafı ilə bağlı arzusu da qabarıq əks olunmuşdur. Araşdırma əsərin mövzusu, yazıçının məhz bu mövzuda əsər yazmasının səbəbləri barədə dolğun təsəvvür qazanmağa imkan verir. Faciədə diqqəti daha çox cəlb edən, oxucunu – tamaşaçını dərinlən düşündürən Oqtay, onun fəaliyyəti və uğursuz sonluqla bitən taleyidir. Milli teatr yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan Oqtay ciddi

çətinliklərlə qarşılaşır. Maddi imkansızlıq, həmkarlarının çoxunun həqiqi sənətdən uzaq olması, köhnəfikirlilərdən adamların töhməti, təhqiri, dost-tanışın, qohum-əqrəbənin ondan üz çevirməsi bu iradəli, istedadlı aktyoru ruhdan salmır. Şəxsi həyatını, rahatlığını büsbütün unudan Oqtay xalqın mənafeyi uğrunda hər kəsin bacardığını etməsinə vacib sayır, gələcəyin tələb etdiyi inkişafın qarşısında “bu yazıq xalqı tək buraxıb qaçmağı” özünə layiq bilmir... Firəngizlə tanışlığı, bu səmimi qızı sevməsi Oqtaya yeni güc, yaradıcılıq həvəsi verir, onu daha qətiyyətli edir. Yeniliyi sözdə qəbul edən, Oqtay kimi namuslu sənət adamlarına, teatra alçaq nəzərlə baxan, sərvət, şöhrət qulu olan Aslan bəy Firəngizi Oqtaydan ayırır, özünün mənsəb məqsədlərinə qurban verir. Oqtay sarsılır, lakin bunun səbəbini Firəngizin “xəyanəti” ilə izah etmək doğru olmaz. Bunun dərin ictimai səbəbləri var; pul, “altun dünyasındakı” yalan və sünilik, həqiqət axtarışı və həqiqətsizliyə nifrət “yatmış xalqına bahar nəğməsi oxuyan” Oqtayın düşüncəsində, şüurunda ikiliyin, ziddiyyətin yaranmasına, nəticədə “müvazinətini itirməsinə” səbəb olur. Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsi əsər yaranandan bu günə kimi mübahisə obyektinə olmuşdur. Oqtay özünə belə haqq qazandırır ki, sevdiyi Firəngizi “qara torpaqlarda sürünəcək qədər rəzil olan bu həşərat içində görmək” istəmir, onu öldürməklə yaramaz mühiyyətdən uzaqlaşdırır, əbədiyyətə qovuşdurur. Əsərin bu hissəsinin romantik məntiqə yazıldığını nəzərə alsaq, Oqtaya bəraət vermək olar. Yaşadığı mühitin qurbanı olan Firəngizin taleyi oxucunu dərinləndirir. Yeniliyi, teatrın yaranması və inkişafını ürəkdən arzulayan, milli təəssübkeşliyi ilə diqqəti cəlb edən bu qız Oqtayın fəaliyyətini yüksək dəyərləndirir, onu dərin məhəbbətlə sevir. Səhnəyə can atsa da, qanadsız quş timsalında olan Firəngiz yalnız sonda qətiyyətli addım atır; Aslan bəylərə, Qalaçıxanovlara qarşı çıxaraq “zavallı ananın” – səhnənin “doğma yavrusu” – aktrisası olmağa razılıq verir... Aslan bəylə Danyar bəyin oxşar cəhətləri çoxdur. Pul, vəzifə, şöhrət onların həyat idealıdır. Bu bəyləri nə mədəni tərəqqi, nə də milli teatrın inkişafı maraqlandırır. Teatra getmələri, onunla bağlı üzdə xoş söz demələri “yuxarıların” yanında mədəni, inkişaf etmiş adam təsiri bağışlamaq niyyətindən irəli gəlir. Əslində, onlar üçün teatr “alçaq yer”, aktyor isə “bədbəxt”, “yazıq”, “ləyaqətsiz” adamdır. Oqtayı əhatə edən sənət yoldaşları ona münasibətlərinə, fərdi xarakter və əməllərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onların, demək olar, hamısı Oqtayın səyi, təkidli sayəsində teatrda qalır, aktyorluq sənətinin sirlərini məhz ondan öyrənirlər... Oqtayın xarakterinin, həyata baxışının açıqlanmasında Səməd bəylə söhbətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar bir-birinə zidd obrazlardır. Oqtayı rüşvəti olan vəzifə sahibi kimi görmək istəyən, yaxud onun rus teatrına – çoxlu qazanc arxasınca getməsində təkid edən Səməd bəy bu sənət fədaisinin ideallarını başa düşməkdən çox uzaqdır.

Faciənin maraqla oxunmasının, dəfələrlə tamaşaya qoyulmasının mühüm səbəblərindən biri onun yüksək bədii keyfiyyətə malik olmasıdır. Əsərdə diqqəti ilk cəlb edən isə qəhrəmanların fərqli nitqi, danışq tərzidir. Oqtay danışdıqca səmimi, xeyirxah, xırda hislərdən uzaq, böyük ürək sahibi olan bir insan göz önündə canlanır. Aslan bəyin nitqi lovğa, şöhrətpərəst, mənən yoxsul olduğunu dərhal büruzə verir. Yaxud Hacı Zamanın elə ilk sözlərindən dini fanatizmin, xurafatın əsiri olduğu anlaşılır. Konfliktin təbiiliyi əsərin bədii məziyyətinin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Onun əsasında burjuva cəmiyyəti ilə milli mənafe uğrunda çarpışan həqiqi ziyalıların mübarizəsi dayanır. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin (bənzətmə, epitet, təkrir və s.) özəlliyi, dialoq və monoloqların yığcam, təsirli olması, süjet və kompozisiya mükəmməlliyi əsərin bədiiliyini artıran mühüm vasitələrdəndir. Mənbələr üzrə aparılan araşdırma əsərin obrazlarının, bədii xüsusiyyətlərinin ətraflı aydınlaşdırılmasına imkan yaradır.

Mühazirə 8

SƏMƏD VURĞUNUN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

“Vaqif” pyesinin təhlili.

Səməd Vurğun Qazax mahalında 1906-cı ildə tanınmış nəsiləndən olan ailədə dünyaya gəlmişdir. Atası Yusif ağa müflisləşmiş bəy olsa da, sayılan adamlardan olmuşdur. Anasını altı yaşında itirən Səmədin qayğısına nənəsi Ayişə xanım qalmışdır. Ana nəvəsişindən məhrum olan, ailənin maddi sıxıntısını daim hiss edən həssas Səmədin qəlbində dərin kədər kök salmışdı. Doğulduğu Yuxarı Salahlı kəndindəki rus-tatar məktəbində oxuyan Səmədin uşaqlığı fərəhsiz keçsə də, o, zəngin təxəyyüllü, xəyalpərvər bir gənc kimi yetişirdi. Atasının hər gün sazda səsləndirdiyi el havaları, aşıqlardan muntəzəm eşitdiyi dastan və nağıllar, yaşadığı bölgənin bənzərsiz təbiəti onun hiss və duyğularının zənginləşməsinə, düşüncəsinin dərinləşməsinə əhəmiyyətli təsir edirdi. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin 1918-ci ildə Qazaxa köçürülməsi, Səmədin elə həmin il ora daxil olması həyatında mühüm rol oynadı. Əla qiymətlərlə oxuyan bu çəlimsiz gənc seminariyanın ictimai işlərində, dram və musiqi dərnəklərində fəal iştirak edir, klassik poeziyanı, dünya ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin əsərlərini həvəslə mütaliə edirdi. O, seminariyanı bitirdikdən sonra 1924–1928-ci illərdə Qazax, Quba rayonlarında və Gəncədə müəllimlik etmişdir. Şeir yazmağa tələbəlik illərində başlasa da, o, müəllim işlədiyi müddətdə bədii yaradıcılıqla daha ardıcıl məşğul olmuşdur.

1928–1932-ci illər şairin yaradıcılığında ciddi axtarış mərhələsi, Səməd Vurğunun “özünü yenidən qurmaq” dövrü kimi səciyyəvidir. 1929-cu ildə Bakıda, az sonra Moskvada təhsil alması onun dünyagörüşünün inkişafına, yaradıcılığında ictimai məzmunun güclənməsinə az təsir etmədi. 1931-ci ildə Bakıya dönmədən şair təhsilini bir müddət burada davam etdirsə də, coşqun yaradıcılıq həvəsi onu sənətin qoynuna aldı. Şairin 1930-cu ildə “Şairin andı”, 1932-ci ildə isə “Fənar” adlı şeirlər kitabı çap olundu. Bu kitablarda toplanmış şeirlərin çoxu müəllifin yeniliyə can atması, ictimai hadisələrin dərinliklərinə enmək cəhdi özünü göstərir. Bu baxımdan “Şairin andı”, “Hərəkət”, “Səriyyənin ölümü”, “Şairin səsi” şeirləri daha səciyyəvidir. Şair 1931-ci ildə çap etdirdiyi “Ölən şeirlərim” əsərində yeni dövrə qədəm qoyduğunu elan etdi. Onun “Fənar”, “Raport” şeirləri, beynəlxalq mövzuda yazdığı “Qızıl Şərq”, “Rot-Front” əsərləri ciddi irəliləyişdən, ictimai məzmunla dönüşdən xəbər verirdi. Şeirlərini bir müddət sərbəst ölçüdə yazan şair 1932-ci ildən sonra yenidən heca vəzninə dönür, ondan uğurla istifadə etməklə siyasi-ictimai məzmunlu əsərlərini yaradır. 1933–1941-ci illər Səməd Vurğun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü olur. Bədii cəhətdən bir-birindən geri qalmayan lirik şeirləri (“Azərbaycan”, “Təbriz gözəlinə”, “Şairin ölümü” və s.), mövzuca rəngarəng poemaları (“Komsomol poeması”nın əsas hissəsi, “Macəra”, “Muradxan”, “Ölüm kürsüsü”, “Bəsti” və s.), məşhur pyesləri (“Vaqif”, “Xanlar”), uğurlu tərcümələri (Ş. Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərindən bir hissə, A. Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanı, N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u) bu dövrün məhsuludur. Şairin həmin dövrdə, eləcə də sonrakı illərdə yazdığı əsərlərdə iki xətt özünü qabarıq göstərir: O, vətənimizi, onun tarixi keçmişini, insanlarını, təbiətini sonsuz məhəbbətlə tərənnüm etməkdən doymur. İkinci xətti isə sovet hakimiyyətinə, və onun aparıcı simalarına həsr olunan əsərlər təşkil edir. Maraqlıdır ki, ikinci xəttə aid olan əsərlərin çoxunda da vətənə, xalqa məhəbbət, adi vətəndaşın taleyi kimi məsələlər bu və ya digər şəkildə öz əksini tapırdı. Faşist Almaniyası ilə müharibənin başlanması S. Vurğunun həyatında və yaradıcılığında yeni bir səhifə açdı. O, müharibənin ilk günündən sonuna kimi təkcə qələmi ilə deyil, ictimai fəaliyyəti ilə də insanları qələbəyə ruhlandırırdı.

Cəbhədə döyüşçülərlə görüşən şairin şeirləri əl-əl gəzirdi. Övladlarını yola salan ata-anaların arzuları, hiss və həyəcanları (“Ananın öyüdü”, “Qoca qəhrəmanın dedikləri” və s.), döyüşçü obrazlarının canlandırılması (“Partizan Babaş”, “Azərbaycan balası” və s.), arxa cəbhədəki insanların fədakarlığı (“Qızxanımın hünəri” və s.) şairin daha çox müraciət etdiyi mövzulardan idi. Mühəribəni insanlıq üçün bəla, şəhər sayan mütəfəkkir şair onun fəlsəfi şərhini verməyə də çalışır. “Dörd söz”, “İstiqbal təranəsi” və s. şeirlərində, “İnsan” pyesində oxucunun diqqətini məsələnin məhz bu cəhətinə yönəldirdi. Şairin mühəribə dövründə qələmə aldığı “Fərhad və Şirin” mənzum pyesi, “Aydın əfsanəsi”, “Hürmüz və Əhrimən”, “Bakının dastanı” poemaları ədəbiyyatımıza qiymətli töhfələr idi. S.Vurğun mühəribədən sonra ictimai fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. O, 1941-ci ildən 1948-ci ilə kimi Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının İdarə Heyətinin sədri vəzifəsində işləmiş, 1945-ci ildə akademiyanın həqiqi üzvü, 1954-cü ildə isə vitse-prezidenti seçilmişdir. S.Vurğun dəfələrlə SSRİ Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə ona “Xalq şairi” fəxri adı verilmişdir. İctimai işlər onun bədii yaradıcılığına mane olmamışdır. “Avropa xatirələri” silsiləsi, “Körpünün həsrəti”, “Bəstəkar”, “Şair, nə tez qocaldın sən”, “Yada sal məni”, “Mən tələsmirəm” və s. şeirləri fərqli mövzularda olsa da, poeziyamızı ideya-bədii cəhətdən zənginləşdirən misilsiz sənət nümunələri kimi dəyərlidir. Şairin bu illərdə qələmə aldığı “Zəncinin arzuları” (1948), “Muğan” (1948–1949), “Aygün” (1950–1951) və s. poemaları hadisələrin, qəhrəmanların taleyinin geniş epik təsviri ilə seçilir. Fəaliyyətinin coşqun bir dövründə – 1955-ci ildə şair ağır xəstələndi. Sağalmaz xəstəliyə tutulan böyük sənətkarın 50 illik yubileyi 1956-cı il may ayının 12-də keçirildi. Bu yubileyi sevinc və təntənə ilə qeyd edən xalq az sonra – mayın 27-də şairin vəfatından matəmə batdı. Onu son mənzilə yola salmaq üçün on minlərlə insan paytaxta yığılmışdı. Xatirəsi əbədləşdirilmiş, Bakıda heykəli ucaldılmışdır. Azərbaycanın xalq şairi fəxri adı ilk dəfə 1956-cı ildə Səməd Vurğuna verilmişdir.

VAQIF

Səməd Vurğun ilk və ən qüvvətli dram əsəri olan “Vaqif”i 1937-ci ildə yazmışdır. M.P.Vaqifin həyatı, yaradıcılığı ilə şair hələ kiçik yaşlarından maraqlanmış, əsərlərini sevə-sevə oxumuş, ona ayrıca şeir də həsr etmişdir. Lakin pyesi yalnız Vaqiflə, onun həyatı ilə bağlamaq doğru olmaz. Tarixi mövzuda yazılan, lakin tarixi hadisələrə müəllifin sərbəst yanaşması ilə seçilən bu dramda bədii həlli verilən problemlər çoxdur. Mənbələrin araşdırılması əsərin mövzusu, şairin bu mövzuya müraciət etməsinin səbəbi barədə geniş və əsaslandırılmış fikir söyləməyə imkan verir. Yalnız S.Vurğunun yaradıcılığında deyil, ümumən, ədəbiyyatımızda kamil sənət nümunəsi sayılan “Vaqif” pyesinin böyük maraqla qarşılanmasının, oxucuların – tamaşaçıların dərin rəğbətini qazanmasının səbəbi çoxdur. Bunlardan biri əsərdə qüvvətli xarakter və əməlləri ilə yadda qalan obrazların yaradılmasıdır. Onların sırasında Vaqif birinci yerdə dayanır. Oxucu – tamaşaçı bu obrazı hərtərəfli tanımaq imkanı əldə edir; Vaqif – İbrahim xan, Vaqif – Vidadi, Vaqif – Qacar, Vaqif – Eldar, Vaqif – Xuraman və digər xətlər onu dövlət xadimi, həqiqi dost və bu kimi fərqli yönəldən səciyyələndirməyə imkan verir. Bunun üçün mənbələrdən toplanmış məlumatla əsaslanmaqla pyesin mətninə yenidən müraciət etmək faydalıdır. İbrahim xan obrazı pyesin ümumi ruhuna, yazıçı məqsədinə uyğun olaraq, əks qütbün təmsilçisi kimi işlənmişdir. Xalqa, vətənə münasibətdə Vaqiflə onun arasında dərin uçurum vardır. Onlar bir insan, şəxsiyyət kimi də fərqli qütblərdə dayanırlar. Pyesdəki təsvirlər, mənbələrdən əldə olunan məlumatlar bu iki obrazı müqayisəli səciyyələndirməyə şərait yaradır. Ağa Məhəmməd şah Qacar həm istilacı hökmdar kimi, həm də şəxsi keyfiyyətləri ilə özünə nifrət qazandırır. Kəndləri, şəhərləri xaraba qoymaqdan, günahsız insanları qətlə yetirməkdən doymayan bu müstəbid hökmdarın iç üzünü Vaqiflə qarşılaşma səhnəsində bir daha üzə çıxır. Məlum olur ki, o, doğma dilinə, mənsub olduğu xalqa da nifrət edir. Qacarı İbrahim xanla birləşdirən ümumi cəhətləri də var. Bunun

aydınlaşdırılması, ümumiyyətlə, bu obrazın hərtərəfli səciyyələndirilməsi pyesdəki təsvirlərin bir daha nəzərdən keçirilməsi, mənbələrdəki məlumatların öyrənilməsi sayəsində mümkün olur. Əsərdə Vidadi yalnız sədaqətli dost kimi təqdim edilməmişdir. O, insanın halına yanan, ədalətsizliyə, zülmə nifrət edən, sadə yaşayışa qane olan təvazökar, xeyirxah el sənətkarıdır. Pyesdə az görünməyə də, diqqəti dərhal çəkən Eldar sadə zəhmət adamlarını, xalqı təmsil edir. Vaqifin onunla əlaqəsi, dostluq etməsi təsadüfi deyildir; bu, “böyük vəzirin” xalqla bağlılığı, həqiqi xalq şairi olması deməkdir. Eldar İbrahim xanın simasında ədalətsiz hakim təbəqəyə, Qacarın timsalında işğalçılara qarşı duran vətənpərvər bir qəhrəmandır. Vaqif – Eldar xəttinin araşdırılması müəllif niyyətinin başa düşülməsini asanlaşdırır. Vaqifin xarakterinin, həyata baxışının aydınlaşdırılmasında Xuraman obrazının rolu az deyildir. Ona həqiqi qiyməti də elə Vaqifin özü verir. Dəbdəbə, şöhrət əsiri olan bu qadının yanlış addım atmasının səbəbini dünyagörmüş şair doğru müəyyənləşdirir. Mənbələrdəki fikirləri öyrənməklə əsərə yenidən müraciət olunması Xuraman obrazı barədə əsaslandırılmış nəticənin çıxarılmasına səbəb olur. Pyesdəki Əli bəy, Gülnar, Eldarın silahdaşları, Vəzir, Şeyx və b. nitq, davranış və əməlləri ilə fərqlənən maraqlı personajlardır. “Vaqif” pyesinin maraqla oxunmasının, uzun illər səhnədə oynanılmasının bir mühüm səbəbi onda bədiiiliyin yüksək səviyyədə olmasıdır. Şairin poeziyasına məxsus bütün gözəlliklər pyesin hər səhifəsində, hər misrasında özünü göstərir. S.Vurğun şeiriyyətinin incəliyi, şirinliyi, rəvanlığı oxucunu – tamaşaçıyı heyran edir, əhvalat və hadisələri intizar içində, böyük zövq duya-duya izləməsinə səbəb olur. Mənzum dramda obrazların nitqinin fərdiləşdirilməsi böyük ustalıq tələb edir, bunu pyesdə ardıcıl müşahidə etmək olur. Maraqlıdır ki, şair bu cəhətə hətta epizodik obrazların nitqində də xüsusi diqqət yetirir. Orijinal məcazlar, aforizm şəklində bu gün də dillərdə əzbər olan misralar pyesin bədii məziyyətini artıran vasitələrdəndir. Monoloqlar yığcamlığı, dialoqlar canlı, məntiqli olması ilə əsərdə bədiiiliyin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir etmişdir. Vaqif – İbrahim xan, Vaqif – Qacar, Vaqif – vəzir arasındakı dialoqlar kəskinliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dialoqlar adi deyişmə deyil, fərqli baxış, dünyagörüş, əməl və qəlb sahiblərinin çarpışmasıdır. Mükəmməl kompozisiya, süjet əlvanlığı dramın bədiiiliyini şərtləndirən mühüm vasitələr kimi dəyərləndirilməlidir. Hadisələrin məntiqi ardıcılığı, bir-biri ilə əlaqəsi və çevik şəkildə əvəzlənməsi şairin dram sənətinin sirlərinə dərinləndirən yiyələndiyini təsdiq edir.

Sərt sovet ideologiyasının dar çərçivəyə saldığı ədəbiyyatın yarandığı dövrdə – 1930-cu illərin sonlarında “Vaqif”in meydana gəlməsi, əslində, mühüm ədəbi hadisə idi. Əsərdə vətənpərvərliyin qızgın təbliği, qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişin xatırladılması, xalqın qüdrətinə inam, dövlətin idarə edilməsində yol verilən xətalara acınacaqlı nəticələri və s. kimi məsələlərin təsviri həmin illərdə oxşar mövzularda yazılan əsərlərin məzmunundan kəskin şəkildə fərqlənirdi. Oxucu və tamaşaçılarda tarixi keçmişlə bağlı yaddaşın dirçəlməsində, milli qürur hissinin baş qaldırılmasında və güclənməsində pyesin misilsiz xidməti danılmazdır.

Mühazirə 9

R.Rza. Həyatı, yaradıcılıq yolu. R. Rzanın “Qızılgül olmayaydı” poemasının məzmunu və təhlili.

Rəsul Rza 1910-cu il may ayının 19-da Azərbaycanda anadan olmuşdur. 1927-1937-ci illərdə Zaqafqaziya Kommunist Universitetində, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda, Moskva Millətlər İnstitutunda və Ümumittifaq Dövlət Kinematoqrafiya İnstitutunda oxumuşdur. Rəsul Rza Azərbaycan Yazıçıları İttifaqının sədri (1939), Azərbaycan Kinematoqrafiya naziri (1945-48), Azərbaycan Ensiklopediyasının baş redaktoru (1966-75), Asiya və Afrika Ölkələri ilə Respublika Həmrəylik Komitəsinin sədri (1960-81), Xəbərlər Mətbuat Agentliyi Respublika İdarə Heyətinin sədri (1966-75), SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin üzvü (1964 ildən), olmuşdur.

1981-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir. Məzarı Fəxri Xiyabandadır.

Yaradıcılığı

Rəsul Rzanın "Bu gün" adlı ilk şeri 1927-ci ildə "Qılgılcım" almanaxında (Tiflis) dərc olunmuşdur. İlk şerlərindən Rəsul Rza müasirlik ruhu ilə seçilən lirik şair kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində hərbi müxbir olan Rəsul Rza, xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsini, qələbəyə inamını, humanizmini əks etdirən əsərlər yaratdı ("Vətən" (1942), "İntiqam! İntiqam..." (1943) şer kitabları, "Ölməz qəhrəmanlar" (1942), "Qəzəb və məhəbbət" (1943) hekayə və oçerk topluları, "Vəfa" (1943) pyesi və s).

Bədii cəhətdən ən güclü əsərlərindən biri "Lenin" poemasıdır.

60-cı illərdə Rəsul Rza, yaradıcılığının mövzu dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşdi, poeziyasında intellektual mənbə, analitik bədii idrak, müasir həyat hadisələrinə fəlsəfi yanaşma meylləri gücləndi ("Şərlər" (1959), "Pəncərəmə düşən işıq" (1962), "Duyğular, düşüncələr" (1964), "Dözüm" (1965) şer kitabları). "Qızıl gül olmayaydı" (1958-61), "Bir gün də insan ömrüdür", "Xalq həkimi" (1961) poemalarında insanpərvərlik ideyaları əks olunmuşdur. "Rənglər" (1962) silsiləsində 20-ci əsr insanının mənəvi aləmi rənglərin doğurduğu assosiasiyalar vasitəsi ilə açılır. Müasirlik Rəsul Rzanın 70-ci illər yaradıcılığının da ("Dünən, bu gün, sabah" (1973), "Güneylər, quzeylər" (1977), "Üzü küləyə" (1979) kitabları) əsas mövzudur.

R.Rzanın "Qızılgül olmayaydı" poeması Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya qurbanları mövzusunda yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir. Poemanın əsas mövzusu Müşfiqin həyatı və taleyidir. Bununla belə, R.Rza öz qəhrəmanının nümunəsində ümumiyyətlə 30-cu illər cəmiyyətinin faciəsini, sovet rejiminin antihumanist mahiyyətini açıb göstərmişdir. Poema lirik-epik səpkidə yazılmışdır. Əsər müəllifin nakam şairimiz Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər xanım ilə söhbəti şəklində başlanır. R.Rza təhkiyənin bu formasını əsərin sonuna qədər davam etdirir.

Görkəmli söz ustası Rəsul Rza dərin fəlsəfi məzmunlu və yüksək sənətkarlıqla qələmə alınan əsərləri ilə ədəbiyyat tariximizə həmişəlik daxil olmuşdur.

«Qızılgül olmayaydı» poeması

R.Rzanın yaradıcılığında «Qızılgül olmayaydı» poeması xüsusi yer tutur. Poema Azərbaycanın digər görkəmli şairi, repressiya qurbanı Mikayıl Müşfiqə həsr olunmuşdur. Əsər həyatdan vaxtsız getmiş şairə böyük məhəbbətlə qələmə alınmışdır. Müəllif vaxtilə dostluq etdiyi və yaxından tanıdığı M.Müşfiqin həyatının ayn-ayn məqamlarını təsvir edərək onun dolğun obrazını yaratmışdır. Əsərdə baş qəhrəman M.Müşfiqin adı az çəkilsə də, onun portreti əwəldən axıradək poemanı mütaliə edən oxucunun gözləri önündə qalır.

Poema bütünlüklə təhkiyə formasında qələmə alınıb. M.Müşfiqin sevimli həyat yoldaşı Dilbərlə söhbətdə müəllif dərin nısgıl və kədərlə keçmişini yada salır. Xatirələr, yaşanmış illər kinolenti kimi onun gözləri önündən gəlib keçir. Xatirələrin mərkəzində M.Müşfiq dayanır. Müəllif onunla «Gənc işçi»də tanış olduğunu söyləyir. Onların «könüllərinin gözü də, qəlblərinin içi də bir-birinə tez məhrəm olur». Beləcə, iki söz adamın dostluğunun təməli qoyulur və sonralar bu dostluq «şeyrin səsi, şeyrin nəfəsi, şeyrin duzu ilə» bərkiiyir. Poeziyaya olan böyük məhəbbət onların mənəvi ehtiyacını ödəyir.

Ən vitaminli qıdamız şeir idi.

Müəllif xatirələrində M.Müşfiqi sadə bir insan və böyük şair kimi canlandırır. O, əlbəttə ki, yaxşı insanların cərgəsində idi. Bütün yaxşı insanlar kimi ürəyi sadə idi, zəngin idi.

Şair kimi isə romantik təbiətli M.Müşfiq coşqun təbə malik idi. Müəllif xatırlayır ki, onun dodağı həmişə şeirli olardı, yuxuda da şeir yazardı. Həyatda heç nəyə, heç kimə baş əyməyən şair şeir dəlisi idi və özünü şeirin qulu sanırdı.

İstedadı, bütün varlığı ilə poeziyaya bağlılığı M.Müşfiqə böyük şöhrət qazandırmışdı. Şeirləri dillər əzbəri idi. Məktəbli də, kəndli də, fəhlə də onu sevirdi. Bir şeir gecəsində yaşanan təsirli anlar bugünkü kimi müəllifin gözləri önündədir. Gecə başa çatdıqdan sonra qoca bir neftçi səhnəyə qalxıb M.Müşfiqi bağrına basır, sonra da onun şeirini təkrar edir:

Oxu tar, oxu tar!

Seni kim unudar?

Müəllifin qənaətinə görə M.Müşfiqin məşhur şair kimi formalaşmasına səbəb onun xalqa, torpağa, təbiətə, Vətənə bağlılığı, bir də həyat yoldaşı Dilbere qarşı qəlbində gəzdirdiyi böyük məhəbbət səbəb olmuşdur.

R.Rza «Qızılgül olmayaydı» poemasında yaxın dostu, böyük şair M.Müşfiqlə bağlı xatirələrini çözməklə bərabər, həm də onun faciəsinin, acı taleyinin təmsalında repressiya illərinin qorxunc mənzərəsini göz önündə canlandırmışdır. Bir axşamüstü iki dost sabah görüşmək ümidi ilə vədələşib ayrılırlar. Lakin sabah gəlir, gün keçir, şair gəlmir. Bu, repressiya dövrü üçün xarakterik hal idi. Rejim şəxsiyyət azadlığını, fikir müxtəlifliyini qəbul etmirdi. Sərbəst düşünən və düşündüklərini sərbəst şəkildə ifadə edən insanlar amansız təqiblərə məruz qalır və çox halda da sorğu-sualsız ölüm hökmü ilə cəzalandırılırdılar. Ədalət məhkəmələri xalqın qarşısında yox, yeddi divar arxasında qurulurdu.

Müəllif o illərdə «ömrün yolunun qu körpüsünə bənzədiyini» xatırlayır.

Bu yolu gedən yalnız M.Müşfiq olmamışdır. Poemada tələləri Markaryanlar, Topuridzelər tərəfindən həll olunan və cinayətləri bilinmədən gedərgəlməzə göndərilən Hüseyn Cavid, Ruhulla Axundov, Əhməd Cavad, Cüvərlı kimi ziyalılarımızın adları xatırlanır. Müəllif xalqın düşünən beyinlərinin məqsədli şəkildə aradan götürülməsini milli faciə kimi təqdim edir.

Poemada diqqəti çəkən məqamlardan biri də müəllifin etiraflarıdır. Şair M.Müşfiq kimi bir sənətkarı qırmızı terrordan qoruya bilmədiyi üçün özünü günahkar sanır. Hərçənd ki, bu o dövrdə heç mümkün də deyildi.

R.Rza cəmiyyətdə hələ repressiya xofunun qaldığı bir dövrdə ideoloji buxovları qıraraq qırmızı terror əleyhinə poema yazmaqla çox böyük cəsarət, milli təəssübkeşlik, əsl vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirmişdir.

Mühazirə 10

Mir Cəlal Paşayevin Həyatı, yaradıcılıq yolu.

“Açıq kitab” romanın məzmunu.

Mir Cəlal Paşayev 26 aprel 1908-ci ildə Cənubi Azərbaycan (Ərdəbil ostani) Xalxal şəhərinin 2 km Əndəbil kəndində doğulmuşdur. Kiçik yaşlarında atası Gəncəyə köçdüyündən uşaqlığı burada keçmişdir. 1918-ci ildə atası vəfat etmiş, böyük qardaşının himayəsində yaşamışdır. 1918-1919-cu illərdə xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil almışdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gəncə Darülmüəlliminə daxil olmuşdur (1924-1928). Tələbə təşkilatının, sonra isə şəhər tələbə həmkarlar təşkilatının sədri seçilmişdir (1926-1927). 1928-ci ildə Gəncə Darülmüəllimi bitirib, Gədəbəy yeddiillik məktəbində müəllimlik etmişdir.

— 1 1929-1930 — 1 №-li Gəncə şəhər məktəbində direktor vəzifəsində işləmişdir.

Kazan Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat şöbəsində (1930-1932) təhsil almışdır. 1932-ci ildə Bakıya qayıdaraq Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur, — “Kommunist”, “Gənc işçi” qəzetlərində işləmişdir. İlk kitabı “Sağlam yollarda”adlı ilk kitabı çapdan çıxmışdır.

Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirməklə yanaşı, müəllimlik etmişdir (1932-1935). “Füzulinin poetikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası (1940), “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda doktorluq dissertasiyası (1947) müdafiə etmişdir.

Onun ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair araşdırmaları, xüsusilə məşhur “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsləri Azərbaycan filoloji mühitində diqqətəlayiq yer tutur. Ədibin “Klassik irs və müasirləri” mizə dair məqalələri, monoqrafik tədqiqatları, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyası, “Füzuli sənətkarlığı”, “Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında” və sair bu kimi əsərləri onun ədəbi-nəzəri düşüncə ilə ardıcıl və sistemli şəkildə məşğul olmasını təsdiqləyən çox ciddi faktlardır.

1928-ci ildən ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. “Kommunist” qəzetində şöbə müdiri, “Gənc işçi” qəzetində məsul katib, həm də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi olmuşdur (1932-1935). Azərbaycan Dövlət Universitetində dosent, 1948-ci ildən professor kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur (1961-ci ildən).

Sovet yazıçıları briqadası tərkibində Ağ dəniz — Baltik kanalında yaradıcılıq ezamiyyətində (1935), Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyündə (1940, 1950, 1960), SSRİ yazıçılarının II, III, IV qurultaylarında (1954, 1959, 1967) olmuşdur. 1978-ci il sentyabrın 28-də vəfat etmiş, ikinci Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın babasıdır.

“AÇIQ KİTAB” ROMANI

1941-ci ildə tamamlanan, lakin müharibə başladığı üçün 1944-cü ildə (“Vətən uğrunda”, №2, 3, 4-5) çap olunan “Açıq kitab” müəllifin nisbətən az öyrənilmiş, müasir mövzulu ilk romanıdır. Romanda maarifçi mühiti çirkləndirən insanların faciəsinin ictimai mahiyyəti açıqlıb göstərilir.” Əsərin süjeti bilavasitə ziyalı mühiti, məktəb həyatı ilə bağlansa da, o sahə ilə məhdudlaşmır, 30-cu illərin mürəkkəb hadisələrindən də bəhs olunur. Dövrün bir sıra nöqsan və mənfilikləri cəsarətlə açıqlanır, “gəldiyevçiliyin” ictimai xarakteri dürüst müəyyənləşdirilirdi. O zaman haqqında müxtəlif mülahizələr söylənən roman həm yüksək qiymətləndirildi, həm də kəskin tənqid olundu. Bəziləri onu “həqiqətin üzünə dik baxan əsər”, Mir Cəlali “ədəbiyyata həyat gətirən yazıçı” adlandırır, bəziləri də “Açıq kitab”a başqa cür yanaşır, müəllifi həyat həqiqətini təhrif etməkdə, varlığı birtərəfli qələmə almaqda, mütərəqqi realist ənənələrdən uzaqlaşmaqda, zəif və sönük əsər yazmaqda günahlandırır. İllər keçdi. “Açıq kitab” həqiqəti əsasən inandırıcı və düzgün canlandırıdığı üçün yaşadı, ədəbiyyatımızın tarixinə qüvvətli realist əsər kimi daxil oldu. Çünki doğrudan da “Mir Cəlali həmin əsərində həyata və həqiqətə sadıq yazıçı, insan psixologiyasını dərinlən bilən, onu təsvir və təmkilə əks etdirən, müasir varlığı dərin məhəbbətlə sevən sənətkar kimi çıxış etmişdi” (Qulu Xəlilov). Burada həyat həqiqəti məharətlə qələmə alınmış, varlıq tam halında konkret yaradıcılıq məqsədi baxımından işıqlandırılmışdı.

“Açıq kitab” satirik roman olsa da, lirik və dramatik məqamları da az deyil. Mir Cəlali həyatı əks etdirdiyi, həyatın təzadlarını açdığı, insan münasibətlərinin konkret vəziyyət və şərait daxilindəki xarakterini, gözəllik və çirkinliyin mahiyyətini göstərdiyi üçün həmin cəhətlər çox vaxt əlaqəli şəkildə real təzahürünü və bədii təcəssümünü tapmışdır. Bir çox mənfə xüsusiyyətlər, neqativ hallar, xoşbəxtliyi başqasının bədbəxtliyi üzərində qurmaq ehtirası Kərim Gəldiyevin simasında məharətlə tənqid və nifrət hədəfinə çevrilmişdir. Obrazın... “əzməsən əziləcəksən, ayaqlamasan ayaqlanacaqsan... Güzəran, mənəb cəhənnəmin təkində də olsa enməyi bacar!” kimi “həyat fəlsəfəsi” var ki, onun hər şeyə - varlığa, ailəyə, qadına, dostla, yoldaşa, işə münasibəti də ordan qidalanır.

Özünə rahat güzəran yaratmaq üçün heç nədən çəkinməyən tipin fəaliyyətinin əsas istiqamət və mahiyyətini yalan danışmaq, böhtan atmaq, hədə-qorxu gəlmək, tor qurmaq, satqınlıq və xəyanət etmək kimi xüsusiyyətlər təşkil edir. Romanda Gəldiyevin düşdüyü mühit də, ona havadar çıxanlar da real boyalarla verilir. Əvvəllər törətdiyi cinayətlərin üstü açılacağını görüb,

“oxumaq” niyyəti ilə o, rayondan şəhərə qaçmış, instituta girmişdir. İndi əməllərini başqa şəraitdə, təzə “dostlar” və tanışlar əhatəsində davam və inkişaf etdirir. Gəldiyev “müasir” bürüncəkli rəzil, təhlükəli və zərərli varlıqdır. Şəhərdə də qala bilməyib yenidən “əkilməyə” çalışan, meşədə quru qarağac kötüyü üstündə əyləşib xəyala dalan Gəldiyev daxilində bir səs eşidir: “Bir də göyersəydim”.

Mühazirə 11.

İlyas Əfəndiyev. Həyatı, yaradıcılıq yolu. İlyas Əfəndiyevin “ Xurşudbanu Natavan” dramının məzmunu və təhlili.

İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyev 1914-cü il may ayının 26-da Qaryaginin (indiki Füzuli rayonu) Hal-hazırkı Saracıq kəndində tanınmış və hörmətli tacir ailəsində anadan olmuşdur. Nəsilliklə oxumuş ruhani və varlı tacir ailəsindən çıxmış Məhəmməd kişi 1884-cü ildə anadan olmuşdur. Onun ata-babası bütün Qarabağda tanınan, kasıba, yoxsula əl tutan, xeyirxah və alicənab adamlar idilər. Bu ailənin bir qolu tacir nəslinə mənsub olub alqı-satqı işləri ilə məşğul olmuşdur. Digər qolu isə ruhani təhsili almış, savadlı axund və üləmalardan ibarət idi.

Yazıcının atası Məhəmməd Əfəndiyev həmin ailənin ticarətlə məşğul olan qoluna mənsub olmuşdur. O, 7–8 yaşında olarkən atası vəfat etmiş, anası ərə getməyərək bütün ömrünü dörd kiçik oğlu ilə bir qızını boya-başa çatdırmağa sərf etmişdir. Məhəmməd Əfəndiyev kənddə beşillik rus-tatar məktəbini əla qiymətlərlə bitirmiş, rus dilini mükəmməl öyrənmişdir. Məktəbi bitirdikdən sonra Qaryaginə köçərək yeznəsinin yanında kənd təsərrüfatı alətləri satan mağazada işləmişdir. Bir müddət sonra həmin ticarətlə müstəqil məşğul olmuşdur. O, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərilə, Təbrizlə, İstanbulla ticarət əlaqələrinə girmiş, bir neçə həmkarı ilə birlikdə mal gətirib satmaqla var-dövlət sahibi olmuş və böyük hörmət qazanmışdır. 1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal olunduqdan sonra Məhəmməd kişi müxtəlif təsərrüfat idarələrində çalışmışdır.

Onun babası Hacı Axund Tehrandə ali ruhani təhsili almış, geniş dünyagörüşlü və savadlı bir adam olub böyük hörmət sahibi idi. Evində çox zəngin kitabxanası varmış. İlyas Əfəndiyev qeyd edir ki, Hacı Axund başqa mollalar kimi acgöz deyildi, kasıblardan pul almaz, camaatı öz halal zəhməti ilə dolanmağa, fəqir-füqəraya əl tutmağa çağırırdı. Kasıblar həmişə onun yanına məsləhətə gəlirdilər.

Yazıcının babası Bayram bəy Şuşada rus dilində gimnaziyanı bitirib dövlət idarələrində məmur işləmiş, Müsavat hökuməti vaxtında Şuşada qəza rəisi vəzifəsində çalışmışdır.

Əfəndiyevlər ailəsi Sovet hakimiyyəti dövründə, 30-cu illərdə ciddi təqiblərə məruz qalmış, onların ata-baba mülkü əllərindən alınmış, ailənin bəzi üzvləri “xalq düşməni” kimi güllələnmiş, bəziləri həbs edilərək vətəndən uzaqlara sürgün olunmuşdur. Yazıcının atası Məhəmməd Əfəndiyevə “kulak” damğası vurularaq evi, böyük mülkü, bağı zəbt edilmiş, “səs hüququndan” məhrum olunmuşdur. Ağır sıxıntı və ehtiyac içərisində yaşayan Məhəmməd Əfəndiyevin ailəsi mağazadan ərzaq malları, pal-paltar almaq hüququndan belə məhrum edilmişdir. Lakin yazıcının nənə və babaları bolşeviklərin ağalığından əvvəlki illərdə yüzrlərlə yoxsul ailələrə əl tutan, kasıblara kömək edən xeyirxah və səxavətli adamlar kimi yadda qaldıqlarından, insanlar dar ayaqda bu ailəyə gizlin də olsa kömək edirdilər.

Yazıçı bu illərin hadisələrini xatırlayaraq qeyd etmişdir: “Bizim ailəmiz çox ağır vəziyyətdə idi. Atam səs hüququndan məhrum edildiyi üçün uzun illər işsiz qaldı. Yeddi uşağın böyüyü mən idim. Atamın vaxtı ilə tikdirdiyi böyük evimiz əlimizdən alınmışdı. Bizim doqquz adamdan ibarət ailəmizə hökumət tərəfindən zəbt edilmiş evimizin ikinci mərtəbəsində iki balaca otaq vermişdilər. Balaca qardaşlarım yemək stolunun altında, üstündə yatırdılar”.

Qarabağın aran rayonlarında yaşayan yüzrlərlə başqa ailə kimi Məhəmməd kişi də ailəsi ilə bərabər yay aylarında yaylağa – Şuşaya köçərmiş. İlyasın uşaqlıq illərinin müəyyən hissəsi Şuşada keçdiyindəndir ki, yazıcının yaradıcılığında Şuşa və Qarabağ mövzusu mühüm yer tutur.

Bu ailənin xoş günləri, İlyasın uşaqılıq illərinin sevincli anları 1920-ci ilin aprel-may aylarında sona yetmişdir. “Kulak” damğası vurulmuş bu ailənin üzvləri hərə bir tərəfə dağılmış, təhlükəsizlik orqanlarının qorxusu, həbs olunmaq təhlükəsi qohumları bir-birindən aralı salmışdı. Yazıçının atası 30-cu illərin ədalətsizliklərinə, təqib və təhqirlərə dözmür, uzun illər işsiz qalır, ailəsini dolandıra bilmir. Ağır xəstələnərək “səksən yaşlı qocaya dönmüş” Məhəmməd kişi 1934-cü ildə 50 yaşında vəfat edir.

İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında tarixi mövzulara qayıdış mühüm yer tutur. Yazıçının belə əsərlərindən biri də «Xurşidbanu Natəvan» pyesidir. Əsərin mövzusu axıncı Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı şairə Natəvanın həyatından götürülmüşdür. Müəllif əsərdə tarixi hadisələrin timsalında xalqın taleyi, azadlığı və birliyi ideyasını ön plana çəkmişdir.

Natəvan obrazı əsərin mərkəzində dayanır. Yazıçının oxucuya, tamaşaçıya aşılamaq istədiyi əsas fikirlər onun şəxsi həyatının və ictimai fəaliyyətinin timsalında açılır. Natəvanın şəxsi həyatı və ictimai fəaliyyəti bir nöqtədə birləşir: O, dərin vətənpərvərdir. Natəvan kübar cəmiyyəti təmsil etsə də, möhkəm tellərlə sadə insanlara bağlıdır. Xalqın taleyi Natəvanı düşündürən əsas məsələdir. O bütün həyatını xalqın haqqının tanınması, sadə zəhmət adamlarının vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə həsr edir. Natəvanın xalqa qırılmaz tellərlə bağlılığı əsərin lap əvvəlində üzə çıxır. Bu cəhətdən onun Tiflisdə Qafqaz canişini ilə görüşü səhnəsi yaddaqalandır. Natəvan Qarabağ xanlığının bütün torpaqlarını, malmülkünü tələb etdikdə canişin ondan bu qədər mülkün tək qızın nəyinə gərək olduğunu soruşur. Canişinin bu sözlərindən həyəcanlanan Natəvan qətiyyətlə bildirir ki, o tək deyil, onun xalqı var və geri qaytarmağa çalışdığı torpaqlarla, mülklərlə «içində yaşadığı Şuşa şəhərinin əhalisinə kömək göstərmək istəyir». Əsərin sonrakı səhnələrində biz Xan qızının bu istəyini böyük səylə həyata keçirdiyinin şahidi oluruq. O öz vəsaiti ilə Şuşa qalasına su çəkdirir, çalışır ki, suvarma arxları insanlann susuzluqdan əziyyət çəkdikləri Mil düzünədək uzansın. Natəvan məmləkətin xoşbəxt gələcəyini xalqın maarifləndirilməsində görür. Buna görə də məktəblərin açılmasına böyük əhəmiyyət verir, həmvətənlərinin övladlarını Rusiyada təhsil almağa göndərir. Natəvanın xalqın taleyi ilə bağlı düşüncələri və xeyirxah əməlləri yalnız Şuşa qalası ilə məhdudlaşmır. Məmləkətin, böyük tarixi olan bir xalqın imperiya qüvələri tərəfindən iki yerə parçalanması onu bərk ağrıdır. O, xalqı bu vəziyyətə salan qüvələrə nifrət bəsləyir, otaylı, butaylı Azərbaycanı azad və bütöv görməyi arzulayır.

Əsərdə Natəvan yalnız ictimai fəaliyyəti ilə yadda qalmır. Müəllif Xan qızını geniş şöhrət tapan alicənab qadın kimi təsvir etmişdir. Lakin ailəməişət planında da Natəvanın xalqa bağlılığı qabarıq şəkildə təzahür edir. Onun şeirləri sosial mezmunludur. O, təmiz məhəbbət əsasında ailə qurduğu Xasayı ürəkdən sevsə də, aynlıq məqamı gələndə - həyat yoldaşı emisinin tekidi ilə Dağıstana qayıtdıqda Qarabağda, xalqının yanında qalması üstün tutur. Xan qızı təmiz adını qorumaq, haqqında gəzən şayiələrə son qoymaq üçün ikinci dəfə evlənəndə kübar cəmiyyətin təmsilçisini yox, İrandan Qarabağa pənah gətirmiş sadə xalqın nümayəndəsi Seyid Hüseyni seçir. O, tenələrə belə cavab verir: «Mən Xan qızı Xurşidbanu bu izdivacımla kübar cəmiyyətlə rəiyyət arasında çəkilən menhus seddi uçururam!»

Oxucu, tamaşaçı Natəvanın timsalında əqidəli, çətinliklər qarşısında geri çəkilməyən mübariz qadın obrazı görür. O qətiyyətlə bildirir ki, həyata ikinci dəfə gəlsə idi, yenə bu yolu tutardı. Natəvan ne qədər çətinliklərlə üzleşsə də, ruhdan düşmür, Azərbaycanın öz milli birliyini, azadlığını tapacağına inanır.

Mühazirə 12.

İ.Şıxlı.Həyatı,yaradıcılıq yolu. İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanının məzmunu

Həyatı-İsmayıl Şıxlı 1919-cu il martın 22-də Qazaxın İkinci Şıxlı kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. Kosalar kəndində ibtidai məktəbi bitirib Qazax pedaqoji məktəbində təhsil almışdır. Bir il Kosalar kənd orta məktəbində baş dəstə rəhbəri və müəllim işləmişdir. Sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Qazax rayonunun Kosalar kənd orta məktəbində dərs hissə müdiri işləmişdir. İkinci dünya müharibəsi dövründə sovet ordusu tərkibində ön cəbhələrdə olmuşdur. Təxris edildikdən sonra altı ay Kosalar kənd məktəbində tədris hissə müdiri işləmişdir. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində aspirant, müəllim, baş müəllim olmuş, xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, bir müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi kimi çalışmışdır. "Azərbaycan" jurnalında baş redaktor, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi, SSRİ Yazıçılar İttifaqının katibi olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Ağsaqqallar Şurasının sədri seçilmişdir. 1995-ci il iyulun 26-da Bakıda vəfat edib, Fəxri xiyabanda dəfn olunub. Yaradıcılığı-Bir çox yazıçılarımız kimi o da yazmağa şeir ilə başlamışdır. O, S.Vurğunun və aşiq ədəbiyyatının təsiri ilə şeirlər yazırdı. Mətbuatda ilk şeiri "Quşlar" adı ilə çap edilmişdir. (1938- ci il Ədəbiyyat qəzeti 24 noyabr) Qoşma janrında olan şeirlərində yazıçının duyğuları səmimi olsa da, bunlar heç də sənət uğuru hesab edilməmişdir. Şeir yazmaqdan əl çəkməsi həyatın geniş lövhələrini hərtərəfli səmərəli axtarışları ilə əlaqələndirirdi. İsmayıl Şıxlı orduya getdiyi vaxtdan qələbədən sonra doğma kəndlərinə qayıtdığı günədək həyatında baş vermiş ən vacib hadisələri öz gündəlik dəftərində qeyd edib. İ.Şıxlı 1942-ci ildə cəbhəyə getmiş, qələbə gününədək davam edən döyüş yolunu ədib sonralar çap etdirdiyi "Cəbhə gündəlikləri" əsərində əks etdirmişdir. "Cəbhə gündəlikləri" nin əsas qəhrəmanı yazıçı özüdür. O, təmkinli, qorxu bilməyən cəsur bir əsgərdir. Ədibin "Cəbhə gündəlikləri" əsəri müharibə zamanı səngərlərdə yazılmış əsgər qeydlərindən ibarətdir. Əsərin qəhrəmanı müharibənin bütün ağırlıqlarını çəkən, hər gün düşmənlə amansız döyüşə girən, lakin qəddarlaşmayan, qəlbindəki həyat eşqini, mərhəmət duyğusunu qoruyub saxlayan, gələcəyə ümidlə baxan mərd, cəsur əsgərdir. Bu əsgər keçdiyi döyüş yolunun salnaməsini müntəzəm yazır, gənc olmasına baxmayaraq, həyata, keçdiyi ömür yoluna, insanlara müdrik nəzərlərlə baxır, müharibənin bütün çətinliklərinə, məhrumiyyətinə dözür, qələbəyə inamını itirmir. Əsər müharibənin sərt reallıqları, həyat həqiqətləri barədə oxucuda dolğun təəvvür yaradır, təsvir olunanlara onu laqeyd qalmağa qoymur. İ.Şıxlı müharibə təəssüratı əsasında sonralar "Konserv qutuları", "Həkimin nağılı", "Səhəri gözləyirdik", "Kerç sularında", "Haralısan, ay oğlan?" hekayələrini yazmışdır. Yazıçının keçən əsrin 70-ci illərində yazdığı "Mənim rəqibim", "Köynək" hekayələrində də müharibənin insan taleyində buraxdığı izdən söz açılır. Yazıçının "Ayrılan yollar" (1957) romanı şəxsiyyətə pərəstişin ifşa olunduğu, repressiyaların başa çatdığı bir dövrün məhsuludur. Bu mərhələdə cəmiyyət, insanlar yolayrıcında idilər. Həmin dövrün çətinliklərini əks etdirən əsərdə kəndi, təsərrüfatı, insani münasibətləri yenidən qurmaq kimi həllini gözləyən məsələlər əhatə olunmuşdur. Romanda kolxoz sədri Kosaoğlu və onun qohumlarının, prokuror Əsədovun təmsil etdiyi qüvvələr stalinizmin yaratdığı qorxu, vahimə ab-havasını, zərərli iş üsullarını qoruyub-saxlamağa cəhd edir, ənənəvi yolla gedib hər cür yeniliyə müqavimət göstərilir. Onlarla barışmayan gənc aqronom İmran, manqabaşçısı Zeynəb, Kərim kişi, Nəsimi dayı surətlərini oxucular rəğbətlə qarşılayırlar. Bir-birinə zidd iki dünyagörüşünün, iki baxışın təmsilçisi olan bu qüvvələrin mübarizəsində konflikt ikincilərin – yeni həyatı, yeni yolu seçənlərin qələbəsi ilə bitir. Roman

müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan kəndinin mənəvi-sosial problemlərini, oradakı dəyişiklik və inkişafı dolğun əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir. 50-ci illərin ikinci yarısından yazıcının yaradıcılığında yüksəliş müşahidə olunur. 1957-1966-cı illərdə o, əsas əsəri - “Dəli Kür” romanı üzərində çalışır. 1962-1966-cı illərdə hissə-hissə jurnalda çıxan bu roman 1968-ci ildə kitab şəklində işıq üzü gördü və yazıcının şöhrətini artırdı. İ.Şıxlı öz yaradıcılığında cəmiyyəti düşündürən problemləri, ictimai-əxlaqi məsələləri yüksək bədii sənətkarlıqla əks etdirmişdir. Yazıçı “Məni itirməyin” (1984), “Namərd gülləsi” (1991) kitablarındakı “Mənim rəqibim”, “Məleykə xala”, “Qızıl ilan”, “Namərd gülləsi”, “Təyyarə gecikir”, “Namus qaçağı”, “Görüş”, “Deputat”, “Sapı özümüzdəndir” hekayələrində oxucuya milli-mənəvi dəyərləri göz bəbəyi kimi qorumağın və yeni nəsillərə ötürməyin zəruriliyi fikrini aşılayır. Yazıcının “Ölüləri qəbiristanda basdırın” (1990) hekayəsində Şəmistan ağanın və “Ölən dünyam” (1995) romanında Halay bəyin taleyi, əməlləri timsalında xalq həyatının bütöv mərhələləri əks etdirilmiş, əyilməzlik, mərdlik, ləyaqət, namus, cəsarət kimi milli kökdən gələn dəyərlərdən söz açılmışdır.

“Dəli Kür” romanı

1960-cı illər nəsrinin ən gözəl nümunələrindən biri idi. Yazıçı “Dəli Kür” romanını şəxsiyyətə pərəstişin ifşasından bir il sonra - 1957-ci ildə yazmağa başlamış və ancaq 1966-cı ildə son fəsiləri çap etdirə bilmişdi. On ilə yaxın bir müddətdə yazılan “Dəli Kür” romanının mövzusu XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndində cərəyan edən mühüm hadisələrdən, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin faciəli nəticələrini əks etdirən gerçəkliklərdən götürülüb. Əsərin adı rəmzi mənə daşıyır. Dəli Kür obrazı zamanın diqtə etdiyi qəlibə, çərçivəyə sığmayan Azərbaycan ruhunun ifadəsi kimi mənalandırılır. Xalqın tarixi taleyinin əks olunduğu əsərdə çoxşaxəli süjet və kəskin konflikt vardır. Romanda əhatə olunan tarixi dövərdə cəmiyyətdə gedən ziddiyyətli proseslər, “köhnə” həyat tərzini sıxışdıran yeniləşmə meyillərinin doğurduğu ictimai-siyasi və mənəvi problemlər öz geniş əksini tapmışdır. Bu əsəri yaradarkən yazıçı dünya ədəbiyyatının təcrübəsindən, xüsusilə böyük rus yazıçısı M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasından təsirlənmişdi. Təsədüfi deyil ki, tarixi roman kimi düşünülmüş əsərdə başlıca və qiymətli müəllif qayəsi doğma torpaq və onun sahibi olan insan məsələsi idi. “Dəli Kür”ün əsas qəhrəmanı Cahandar ağadırsa, ikinci aparıcı qəhrəmanı doğma Azərbaycan təbiəti - Kür çayı, səma və meşədir. Təbiət obrazının özü də baş qəhrəmandan ayrılmazdır. Cahandar ağa, ilk növbədə, dədə-baba yurdunun, doğma torpağın və təbiətin sahibidir və bütün roman boyu özünü bu torpaqdan ayrı hiss etmir. Çayın sahilində olan Göytəpə kəndi, onun insanları, Kür çayı, Kür qırağının meşələri romanda xüsusi rəğbətlə təsvir edilən ayrıca obraz səviyyəsinə qaldırılır. “Dəli Kür” vətən və torpaq obrazını xüsusi doğmalığ və səmimiyyətlə yaradır və bu, əsərin milli koloritini və fikir əsasını dərinləşdirir. Yazıçı sanki azərbaycanlılığın əsas köklərindən birini öz qəhrəmanlarının doğma təbiətlə ilkin və şüuraltı vəhdətində axtarır. Bu vəhdət romandakı əsas qəhrəmanların daxili azadlığının, təbii davranışının, milli düşüncəsinin ayrılmaz hissəsidir. “Dəli Kür” əsərində hadisələr Kürün sahilində yerləşən Göytəpə kəndində cərəyan edir. Roman kəndin sayılıb-seçilən adamlarından olan Cahandar ağanın başqasının arvadı olan Mələyi götürüb qaçması ilə başlayır. Bundan sonra isə hadisələr yüksələn xətlə inkişaf edir. Cahandar ağanın evli olduğu halda Mələyi qaçırmaması, Mələyin özünün də evli olması vəziyyəti mürəkkəbləşdirir. Belə ki, Cahandar ağanın arvadı Zərnigar ərinin onun üstünə ikinci arvad gətirməsini qəbul edə bilmir, oğlu Şamxalı Mələyin üstünə qaldırır. Şamxal Mələyi xəncərləmək istəyəndə Cahandar ağa Şamxalı vurur. Bu hadisədən sonra qüruru sınan Şamxal evi tərk edir. Daha sonra o, özünə ev tikir və dostunun bacısı Güləsərlə evləninir. Cahandar ağa Şamxalın onun sosial statusuna layiq olmayan bir ailənin qızıyla evlənməsini oğluna bağışlaya bilmir. Cahandar ağanın Şamxaldan savayı bir qızı, bir oğlu da var. Qızı Salatın anası ilə atasının arasında qalsa da, Şamxaldan fərqli olaraq atasının üzünə ağ olmur. Cahandar ağanın digər oğlu Əşrəf isə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alır. Oğlunu Qori Müəllimlər Seminariyasına oxumağa göndərməsi

Cahandar ağanın elmə-təhsilə verdiyi dəyərin göstəricisidir. Kəndə uşaqları təhsilə cəlb etmək üçün gələn Çernyayevski ilə Molla Sadıqın arasındakı mübahisə zamanı Cahandar ağanın Çernyayevskiyə dəstək olması da bunu bir daha təsdiq edir. Molla Sadıq demişkən. O, Cahandar ağanın əzəli düşmənlərindədir. Ancaq Çernyayevski ilə mübahisəsində Cahandar ağanın ona qarşı çıxması düşmənçiliyin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Bu hadisədən sonra Molla Sadıq Cahandar ağadan intiqam almaq üçün onun dul bacısı Şahnigarı meyhanaya gətirir. Bundan xəbər tutan Cahandar ağa bacısını öldürür. Ancaq bu ölüm də Molla Sadıqı sakitləşdirmir. O, “düşmənimin düşməni mənim dostumdur” deyərək Allahyarla birləşir. Allahyar Mələyin birinci əridir. Allahyar arvadını Cahandar ağanın qaçırdığını biləndə ondan qisas almaq istəyir. O, Cahandar ağanın ot tayalarını yandırır, atının quyruğunu kəsir, qızı Salatını qaçıır. Bu işdə ona yardımçı olan Həsən ağa Salatının Cahandar ağanın qızı olduğunu biləndə onu evindən qovur, qızı isə ailəsinə qaytarır. Bu düşmənçilik Cahandar ağanın Allahyarı öldürməsi ilə nəticələnir. Əsərin irəliləyən səhifələrində isə Cahandar ağa kazaklara qarşı mübarizə aparmalı olur. Maraqlısı budur ki, kazaklara qarşı mübarizədə Molla Sadıqla eyni cəbhədə qərar tutur. Yazıçı burada mövzunun torpaq, milli mənafe olduğu zaman insanların bir bayraq altında birləşməsini göstərir. Ümumilikdə isə əsərdə adət-ənənə, el qaydalarının təsvirinə geniş yer verilir. Romanın uğur qazanmasının əsas səbəblərindən biri də Cahandar ağanın taleyi fonunda bütöv bir epoxanın təsvir edilməsidir. Cahandar ağa mühitin bütün cəhətlərini özündə cəmləşdirən mürəkkəb, ziddiyyətli və güclü bir xarakterdir. Bəlkə də, bu obrazı bizə sevdiren məhz bu ziddiyyətdir. O ziddiyyət ki, biz hələ də Cahandar ağanın müsbət yoxsa mənfi qəhrəman olduğunu müəyyənləşdirə bilmirik. Kiminə görə bu obraz bacısının, atının, Allahyarın qatilidirsə, bir başqasına görə mərd, cəsur, öz ideallarına sadıq qəhrəmandır. İsmayıl Şıxlının da bir yazıçı kimi böyüklüyü bu məqamda özünü göstərir. O, yaratdığı obrazın müsbət yoxsa mənfi qəhrəman kimi dəyərləndirməsini oxucunun ixtiyarına buraxır. Hər oxucu isə bu obrazı öz həqiqəti ilə dəyərləndirir.

Mühazirə 13

Ç.Aytmatov.Həyatı, yaradıcılıq yolu “Gün var əsrə bərabər” romanının məzmunu və təhlili

Həyatı-Çingiz Aytmatov Qırğızistanın Talas vilayətinin Şəkər kəndində anadan olmuşdur. Dövlət xadimi olan atası repressiyaya məruz qalaraq 1938-ci ildə güllələnmişdir. Ç.Aytmatov 8-ci sinfi bitirdikdən sonra Cəmbül şəhər zootexnikumunda oxumuşdur. Sonralar Bişkek Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda ali təhsil alan Çingizin 1952-ci ildə ilk hekayələri çap olunmuşdur. Ali təhsil aldıqdan sonra o, üç il ixtisası üzrə işləmişdir. Atasına bəraət verildikdən sonra isə Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda ali ədəbiyyat kursunda oxuya bilmişdir. Yaradıcılığı- Ç.Aytmatov həcmindən, janrından asılı olmayaraq, bütün əsərlərində ciddi həyatı problemlərin bədii həllini verməyə qabil olan qüdrətli sənətkardır. Onun povest adlandırılan əsərləri əhatə etdikləri problemlərə, maraqlı, keşməkeşli insan talelərini əks etdirmələrinə görə ciddi roman təəssüratı yarada bilir. “Cəmilə”, “Köşək gözü”, “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim”, “Əlvida, Gülsarı”, “Ana tarla”, “İlk müəllim” və s. povestlərinin daşdığı böyük ideya-mənəvi yük cild-cild romanlarla müqayisədə ağır gəlir. Ç.Aytmatov povest və romanlarındakı (“Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət”, “Kassandra damğası”, “Əbədi gəlin”, “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”) “kiçik” insanı dünya ədəbiyyatı miqyasında əsas obraza çevirə bilmişdir. Onun əsərlərində sadə qırğız insanının həyat qayğılarından tutmuş dünyanı narahat edən, global əhəmiyyət daşıyan problemlərə qədər dərin, ciddi və məsuliyyətli mətləblər bədii əksini tapmışdır. Çingiz Aytmatov qloballaşma prosesinin təsiri ilə milli dəyərlərin itirilməsi fonunda qırğız xalqının timsalında keçmişindən süzülüb gələn mənəvi keyfiyyətlərin, zəngin mədəni irsin böyük enerjisini uğurla əks etdirməyə, güclü müqavimətini göstərməyə müvəffəq olmuşdur.

Ç.Aytmatovun əsərləri ilə dünya ədəbiyyatı yeni süjet və obrazlarla təzələnmiş, zənginləşmişdir. XX əsrin əllinci illərində, otuz yaşlı Çingiz Aytmatovun yaratdığı Cəmilə obrazı təkcə sovet ədəbiyyatında deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatında yeni ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilmişdir. Ədib “Üz-üzə” (1957) povestində Səidə və İsmayıl obrazları ilə ədəbiyyatda cəmiyyət-fərd probleminə dair fəlsəfi məsələ qaldırmışdır. Sosialist realizminin prinsiplərinə zidd olaraq, Totoyun ailəsinin timsalında ilk dəfə müharibə insanının faciəsini təsvir etmişdir. Ç.Aytmatovun əsərləri kimi, yaratdığı obrazlar da dünyada yeni ədəbiyyatın bənzərsiz təzahürləri olaraq qəbul edilmişdir. Cəmilə, Daniyar, Sadıq, Tolunay, Aysel, Altınay, Baytemir, Toğulan, Altın, Yedigey, Abutalıb və başqaları müəllifin nadir istedadından və dərin müşahidələrindən yaranan yeni tipli obrazlardır. Yazıçı ədəbiyyatda sovet adamını yox, sadəliyi, təbiiliyi ilə seçilən insanı təsvir etmişdir. Qloballaşmanın milli dəyərləri arxa plana keçirmək meylinin qüvvələndiyi bir dövrdə “kiçik” insanı böyük ədəbiyyatın əsas daşıyıcısına çevirmək Ç.Aytmatov sənətinin qələbəsi idi.

“GÜN VAR ƏSRƏ BƏRABƏR”-

“Gün var əsrə bərabər” (1980) romanı Ç.Aytmatovun yaradıcılığında xüsusi yer tutan kamil sənət nümunələrindəndir. Müəllifin digər əsrlərində olduğu kimi, xeyirlə şərin mübarizəsi burada da öz əksini tapıb. Nayman-Ananın dəfn olunduğu Ana-Beyit qəbiristanlığı ilə bağlı baş verənlər yeni dövrün bəlasına çevrilən yaddaşın itirilməsi mərzini, manqurtluğun mahiyyətini üzə çıxarır. Dəmir yolunun Boranlı adlı kiçik məntəqəsində qırx dörd il işləmiş Qazanqapın ölümü və dəfni ilə bağlı baş verən hadisələrə əsərin qəhrəmanlarının fərqli münasibəti cəmiyyətdə mövcud olan bir sıra problemləri aşkara çıxarır. Əsərin mərkəzində qloballaşma dövrünün ağırlı bir məsələsi – milli yaddaşın itirilməsi problemi durur. Adət-ənənələri, dəyərləri qoruyub-saxlamaq istəyənlərin arzusu yaddaşsızlıq mərzinin qurbanları – manqurtluğu təmsil edənlər tərəfindən etirazla qarşılanır və bu ziddiyyət əsərdəki ciddi konfliktin əsasında dayanır. Yazıçı manqurt oğulun öz anasını öldürməsi haqqında qədim əfsanəni xatırladır. Lakin qədim əfsanənin süjeti başqa istiqamətdə davam etdirilir. Qazanqapın ölümünə münasibət, onun dəfni ilə bağlı hadisələrin təsviri əsrlər keçsə də, manqurtluğun məhv olmadığını göstərir. Dəfn mərasiminin təsvirində türk xalqlarının mərhumla vidalaşmaq ayini öz əksini tapıb. Lakin bu mərasimə də formal bir iş kimi başdansovdu yanaşanların mövcudluğu ciddi mənəvi böhrana gətirib çıxarır. Romanın baş qəhrəmanı dəmiryol fəhləsi Boranlı Yedigeydir. Əsərdə onun həyatının dramatik hadisələrin baş verdiyi bir günü təsvir olunur. Lakin həmin günün təəssürləri o qədər zəngindir ki, qəhrəman keçdiyi altmış bir illik ömür yoluna nəzər salmalı olur. Kiçik dəmiryol məntəqəsində vəfat etmiş dostunu dəfn etmək üçün qədim qəbiristanlığa gedən Yedigey müdrikdir, dərin düşüncəli, zəhmətkeş insandır. Yazıçı onun vicdanla yaşamaq, borc, məsuliyyət, şərəf, sevgi barədə düşüncələrinə geniş yer verir. Yedigey hər bir hadisəyə insanlıq və vicdan meyarları ilə yanaşır. Yazıçı bu obrazın timsalında sadə bir insanın mənəvi böyüklüyündən söz açmış, xalqın gələcəyinə, milli dəyərlərin, tarixi yaddaşın nəsildən-nəslə ötürülərək yaşayacağına inamını ifadə etmişdir. Yedigeyin zəngin həyat təcrübəsi var, müharibə görüb. O, keçdiyi ömür yolunda həmişə öz xalqının milli dəyərlərinə sadıq qalmışdır, düşüncələri, əməlləri xalq hikmətinin saf, büllur bulağını xatırladır. Müxtəlif vəziyyətlərdə qarşılaşdığı manqurtlar onun həyat mövqeyini, insanlığa inamını sarsıda bilməyib. Orta savadı belə olmayan Yedigey Sabitcanın, Tansıkbayevin milli mənlik şüurundan məhrum olmasına qəzəb və nifrətlə etirazını bildirir. O, ənənələrin, mənəvi dəyərlərin, düzlüyün qorunub saxlanılması üçün mübarizə aparır. Əsərin sonunda Nayman-Ananın yaylığının ağ quşa çevrilməsini təsvir etməklə yazıçı bütün maneələrə, çətinliklərə baxmayaraq, gələcəyə nikbin baxmağın vacib olması fikrini ifadə edir. Yazıçı Sabitcanın simasında manqurtluğun – yaddaşsızlığın bu gün də mövcudluğunu real lövhələrlə, ürək ağrısı ilə əks etdirir. Sabitcan atasının ölüm xəbərini laqeydliliklə qarşılayır. Ana-Beyit qəbiristanlığında yaranan çətinlik onun

əsl simasını – manqurt, yaddaşsız olduğunu aşkara çıxarır. Ətrafda baş verən hadisələrə münasibətdə o öz şəxsi mənafeyindən çıxış edir, mənəvi puçluğunu göstərir. Sabitcanın atası Qazanqapa, digər insanlara yanaşması əfsanədəki Manqurt oğulun NaymanAnaya münasibətindən fərqlənir. Atasının Ana-Beyit qəbiristanlığında dəfn olunmaq vəsiyyəti, dostunun ölümündən sarsılan Yedigeyin dərin kədəri onun üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Sabitcanın fikrincə, ölmüş insan üçün harada dəfn olunmağın heç bir fərqi yoxdur. Dardüşüncəli, ailədə yox, internatda böyümüş Sabitcanı yalnız bir məsələ düşündürür: dəfn mərasimini tez başa vurub şəhərdəki evinə, vəzifə masasına, nizama salınmış həyatına qayıtmaq. Dünyada olmayanların unudulması, xatirələrdən silinməsi onun üçün təbii haldır. Keşik rəisi leytenant Tansıkbayevin Yedigeylə doğma dilində – qırğız dilində danışmaqdan qəsdən imtina etməsi, vəzifəsini bəhanə gətirib rus dilində danışması, Ana-Beyit qəbiristanlığının taleyinə, insanların bu qəbiristanlıqda dəfn olunmaq arzusuna münasibəti onun da tarixi yaddaşdan, milli düşüncədən məhrum olduğunu göstərir. Təsadüfi deyil ki, Tansıkbayev bu yerlərin əsl sahiblərini – Yedigeyi və onunla gələnləri “kənar adamlar” adlandırır. Yazıçı öz kökünü könüllü olaraq unudan, tarixi yaddaşdan məhrum olan belə adamları ata-anadan məhrum olmuş yetim uşağa bənzədir. Yaddaşsızlıq, manqurtluq təhlükəsi və ona qarşı mübarizənin zəruriliyi əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Yazıçı bəşəriyyəti öz tarixini, əcdadlarını, ana dilini, xalq adət-ənənələrini unudanların – yeni manqurtların yarandığından xəbərdar edir. Fəciə həm də ondadır ki, qədim manqurtlardan fərqli olaraq, yeni, müasir manqurtlar tarixi yaddaşdan işgəncə altında deyil, könüllü olaraq imtina edirlər. “Bu yerlərdə qatarlar şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gələr gedər... gedər gələrdi” frazasına bu əsərdə tez-tez rast gəlirik. Əsərdə insanların daimi yaşayış yeri Sarı-Özək düzüdür. Qırğızıstanda yerləşən minlərlə yaşayış yerlərindən biri kimi görünə bilər bizlərə. Amma bilməlisiniz ki, bizim də yaşadığımız yerlərin sevinc və kədərlərinə çox oxşardır orada yaşayan insanların sevinc və kədərləri. Əsərdə əsrə bərabər olan gün, qəhrəman Yedigeyin dəvə belində dostu Kazangapın vəsiyyətini gerçəkləşdirmək üzrə tabutunu Ana Beyit qəbiristanlığına aparmaq üçün yola çıxdığı gündür. Şəhərdən axşama qədər davam edən qarlı və soyuq yol boyunca bir dəmiryolu işçisi olan Yedigeyin gənclik illərindən bu günlərə qədər keçən zamandan və xatirələrindən yola çıxaraq xalqların və müxtəlif toplumların problemlərinə toxunduğunun şahidi oluruq.

“...Sizin yaxşı və ya pis biri olmağınız yaşayış yerinizin vecinə deyil. Amma insanın müxtəlif asılılıqları, arzuları olurdu. Başqa yerlərdə, başqa insanların arasında daha yaxşı bir həyat yaşayacağını, bu yerə onu kor taleyin sürüklədiyini düşünərdi...” Yazıçı romanda ikinci dünya müharibəsində Yuqoslaviya Partizanlar tərəfindən tutularaq xilas ediləndən sonra onlarla birlikdə faşizmə qarşı döyüşən müəllim Əbutalibin başına gələnləri oxucuya ərz edir. Amma əslində yazılanlar hər hansı bir ölkənin faşizm yönümlü siyasətinin genişləndiyi dövrdə hər hansı birimizin başına gələ biləcək hadisələrdən fərqli deyildir. Çünki, Əbutalibin tək məqsədi uşaqlarını gözəl şəraitdə böyütməkdir. Onlar yazılı bir tarix vermək və mədəniyyətli bir şəkildə yetişdirərək haradan gəldiklərini bilərək böyümələrini təmin etməkdir. Romanda bəhs edilən hadisələrin Stalinin hakimiyyətdə olduğu bir dövrdə baş verməsi, ilk başda Sovetlər Birliyinin mövcud olduğu dövrdə yaşanan sosial-mədəni problemlərin qısa bir məcmusu kimi başa düşülə bilər. Amma məncə bu cür düşünmək ən azı belə bir əsərin ciddiliyini və reallığa uyğunluğunu gözərd etmək olar. Bu kitab Yer kürəsindəki bütün insanların islahatlar qarşısında yaşadıklarını başa salaraq bizi öz təsiri altına alır